

PAPER DETAILS

TITLE: Küçük Asya'da Antik Bir Sinagog: Sardis Sinagogu

AUTHORS: Umut DINÇ

PAGES: 817-857

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3226795>

KÜÇÜK ASYA'DA ANTİK BİR SİNAGOG: SARDİS SİNAGOGU AN ANCIENT SYNAGOGUE IN ASIA MINOR: SARDIS SYNAGOGUE

Umut DİNÇ

Doktorant, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı/Türkiye
Ph.D. Candidate, Anadolu Medeniyet University, Institute of Social Sciences, Department of History
/Türkiye
umut-dinc@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7368-7697

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Derleme Makale - Review Article
Geliş Tarihi-Received Date : 22.06.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 12.09.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.09.2023
Sayfalar-Pages : 817 – 857
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1318484>

This article was checked by Viper or ::plagium™

Atıf – Citation: DİNÇ, U., “Küçük Asya’da Antik Bir Sinagog: Sardis Sinagogu”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 817 – 857.

KÜÇÜK ASYA'DA ANTİK BİR SİNAGOG: SARDİS SİNAGOGU AN ANCIENT SYNAGOGUE IN ASIA MINOR: SARDIS SYNAGOGUE

Umut DİNÇ

Öz

Hellenistik Devletler ve Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu coğrafyasındaki Yahudi varlığının tespiti konusunun yöntemi üzerinde ciddi tartışmalar yapılmaktadır. Yahudi kültürü ile yerel halk kültürünü ayırmadaki zorluklar tartışmaların ana noktasını oluşturmaktadır. Küçük Asya Bölgesi, Yahudi örgütlenmesinin ve nüfusunun en etkin olduğu Diasporalardan birisidir. Yahudi varlığının daha iyi anlaşılması için bölge genelinde ilk bakmamız gereken iki Yahudi kültürel öğesinden bahsedebiliriz; birincisi Yahudi kültürüne yönelik atıflar, ikincisi ise ibadet merkezlerinden elde edilen malzemelerdir. Sardis Sinagogu hem Roma İmparatorluğu'nun şehir yönetimini anlamada, hem de şehirdeki Yahudi nüfusunun kültürel öğelerini görme noktasında bize oldukça değerli bilgiler sağlamaktadır. Türkçe dışındaki dillerde yazılmış Sardis Sinagogu ve Küçük Asya Diasporası ile ilgili fazlaca çalışma bulunmakla birlikte Türkçe eserlerin çok kısıtlı olması Türk tarihçileri ve tarih öğrencileri açısından yabancı dillerdeki geniş literatür içerisinde kaybolmalarına ve konuya karşı ön yargılı davranmalarına sebep olmaktadır. Diğer

Abstract

There are serious discussions on the method of detecting the Jewish presence in the Anatolian geography during the Hellenistic States and Roman Empire Periods. Although quite controversial the Asia Minor Region is one of the Diasporas where the Jewish organization and population is the most effective. The Sardis synagogue provides us with very valuable information both in understanding the city administration of the Roman Empire and in seeing the cultural elements of the Jewish population in the city. Although there is a wide corpus of Sardis synagogue and the Asia Minor Diaspora written in languages other than Turkish, the limited number of Turkish works causes Turkish historians and history students to be lost in the extensive corpus in foreign languages, and to be prejudiced against the subject. On the other hand, the fact that the studies carried out abroad are too attached to the Jewish life in the Palestinian Region during the evaluation of the synagogue structure causes them to make a wrong assessment in terms of understanding the

yandan yurtdışında yapılan araştırmaların sinagog yapısını değerlendirme aşamasında Filistin Bölgesindeki Yahudi yaşamına fazlaca bağlı kalmaları Küçük Asya'daki Yahudi kültürünü anlama noktasında yanlış değerlendirmeler yapmalarına neden olmaktadır. Bölgeden bölgeye değişen kültürel öğelerin Yahudi dini anlayışını etkilediği unutulmamalıdır. Bu çalışma ile Sardis Sinagogu'nu ve Yahudi kültürünü tüm yönleriyle değerlendirmeye olanak sağlamayı ayrıca Küçük Asya içerisindeki Yahudi buluntuları ile Sardis Sinagogu'ndan elde ettiğimiz malzemeyi karşılaştırmalı değerlendirmenin önemini göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sardis Sinagogu, Küçük Asya Diasporası, Geç Antik Çağ'da Yahudilik, Adak Yazıtları, Yahudi Cemaati.

Jewish culture of Asia Minor. This study aims to provide an opportunity to evaluate the Sardis Synagogue and Jewish culture in all its aspects, and to show the importance of comparative evaluation of the Jewish finds in Asia Minor and the material we obtained from the Sardis Synagogue.

Keywords: Sardis Synagogue, Asia Minor Diaspora, Judaism in Late Antiquity, Votive Inscriptions, Jewish Community.

Extended Abstract

According to the information provided by philological sources, the Jewish presence in Anatolia, especially in the geography called Asia Minor, goes back to the years before Christ. Contrary to what philological sources say, it is not always easy to identify documents containing material references to the Jewish presence and to associate these documents with Judaism. The corrosive effect of human and natural factors, such as the geography of Asia Minor being open to invasions and natural disasters, also shows itself on the historical material. Despite the aforementioned negativities, we cannot say that we are completely unlucky. We have a relatively sufficient amount of historical material, especially from the Roman Imperial period or the period we can call Late Antiquity. Beyond the identification of the material, how to identify the inscriptions containing the social, political and economic activities of the Jewish community and how to distinguish them from the cultural elements of the Pagan or Christian community is a problematic issue. The interaction of the Jewish community with the local culture as a result of its presence in the region for many years has undoubtedly led to cultural transfers. This transfer has led to very effective cultural processes in the transition from Pagan culture to Judaism and then to Christianity (of course, we cannot talk about a uniform cultural process, the existence of different cultural processes such as Judaism to Pagan culture and then to Christianity should not be forgotten). What makes the Sardis Synagogue important for us is that it is a Jewish place of worship. One of the most valuable places to identify the Jewish community, which started to resemble the local people as a result of cultural interaction with the local people, is the synagogue structure, although Pagan and Christian people sometimes participated in worship. Thanks to the cultural elements we have obtained from the synagogue

architecture, we can reach more accurate information about Jewish life and activities. Especially at this point, the Sardis Synagogue offers us very valuable information. Beyond the cultural meaning, we can reach some signs of Jewish political and social life. We can even make healthier inferences about Jewish life in Asia Minor by making comparisons with the data we have obtained from other cities in the region. In the first part of our research, the meanings of words such as synagogue and diaspora were emphasised. Then, the place of Sardis in Asia Minor was mentioned and the value of Sardis as a historical geography in Asia Minor was explained. The beginning time of the excavations of Sardis, reaching the synagogue architecture and the location and features of the building were mentioned. After the development and location stages, the features of the building, which is another stage, started to be explained starting from the outer section. In this outer section, there are shops where economic activities took place. Analysing this section is valuable in terms of providing information about the professions that the Jewish community was engaged in. With the end of this section, the transition was made to other parts of the synagogue building. The courtyard section is the first entrance point of the synagogue building. This section appears as the cleaning and preparation section for worship. The abundance of ancient Greek inscriptions in this area draws attention. After the courtyard, the transition to the main worship area takes place. In the corridor or the main worship area, there are seven separate sections in addition to an apse section. We can say that the apse section was reserved for the elderly and dignitaries to sit and follow the worship. In the remaining seven sections (including the apse), various decorative elements such as floor mosaics, donations and offerings draw attention. The quality of the inscriptions and mosaics varies from section to section. There is the second section, where the Torah texts were read, the fourth section, where Torah education took place, and the seventh section, where the Torah texts and the menorah were kept, which differs from the other sections with its mosaics and inscriptions. The similarities and differentiations vary between the sections depending on the nature of the use of the building and the utilisation attributed to it. In the light of the information we have obtained from the building, it is seen that the references to people who are described as Theosebes-religious for the synagogue organisation are very prominent. In addition, there are no signs of Jewish-Christian or pagan distinctions, and most of the names are of Greek-Latin origin. Finally, similarly, the emphasis on the distinction between men and women is also quite low. This situation brings to mind the idea that the Jews of Asia Minor worshipped men and women together. For the Jewish Diaspora of Asia Minor, the study of synagogue architecture, and even comparisons with epigraphic, philological and numismatic material, can lead to more accurate conclusions about the Jewish population in the region.

Giriş

Diaspora kelimesi eski Hellençe διασπορά (dağılma) kelimesinden gelmektedir ve Filistin Bölgesi dışında kalan Yahudiler için kullanılmaktadır ¹. Yahudi Diasporası Roma İmparatorluğu Döneminde İtalya'dan Babil'e kadar

¹ Stern, 2007: 637.

geniş bir coğrafyaya yayılmıştır ve kültürel olarak farklılaşmıştır². Yahudi Diasporasının oluşmasında en yaygın etken Yahudi gruplarının maruz kaldığı zorunlu göç baskısıdır (örnek olarak aileleri ile gönderilen Yahudi askeri gruplarının Küçük Asya'daki Diasporanın oluşmasında etkili olmasını gösterebiliriz)³. MÖ 63 dolaylarında Yahudi Diasporasının nüfusunun Filistin Bölgesine kıyasla daha fazla olduğu düşünülmektedir⁴. Bu dağılım Yahudilerin sadece bölge kültürlerden etkilenmesine sebep olmamıştır aynı zamanda Yahudi gruplarının kültürlerini beraberinde getirmelerine, yerel halk ile ortak kültürün şekillenmesine sebep olmuştur.⁵ Yaşanan karşılıklı etkileşim Yahudi dini geleneğinde değişikliklere neden olmuş ve Yahudi toplumunu birbirinden ayırtmıştır. Doğal olarak Diaspora kelime anlamı içerisinde kültürel olarak farklılaşmayı da taşımaktadır. Antikçağ içerisinde Yahudi yaşamının anlaşılması için bölgesel farklılıkları içeren yorumların yapılması daha isabetli tarihsel sonuçlara ulaşmamıza katkı sağlayacaktır.

Sinagog kelimesi kaynağını eski Hellence συναγωγή (toplanma, bir araya gelme) kelimesinden almaktadır⁶. Fakat Yahudiler ibadet alanlarını tanımlarken προσευχή (ibadet yeri), οἶκος (ev), ἅγιος τόπος (kutsal yer) gibi kelimeler de kullanılmaktadır⁷. Özellikle Septuagint metinlerinde⁸ ayrıca Akmonia'da elde edilen sinagog başış metninde (ki Sardis Sinagogu'nda da aynı biçimde geçmektedir) ev kavramının kullanılması dikkat çekicidir⁹.

Diaspora Yahudileri çok tanrılı toplumlar içerisinde kültürünü kaybetme tehdidi ile karşı karşıya kalmalarından dolayı cemaat olma düşüncesini daha etkin kullanmışlardır. Özellikle Septuagint metinlerinde¹⁰ cemaat olma vurgusu ile karşılaşmaktayız ve cemaatin birlikteliğini bozanlar için ağır lanetlerin olması, sinagog ibadetinde bir araya gelmeyi son derece önemli hale getirmektedir. Sinagog ibadeti sırasında Septuagint metinlerini kullandıkları konusunda doğrudan bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Küçük Asya bölgesinde yaşayan Yahudilerin Septuagint metinlerini mezarlarını koruma amacıyla kullanmaları Sinagog ibadeti sırasında da Hellence metinleri kullandıkları ihtimalinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹¹.

Diaspora'da kültürel muhafazanın ve aktarımın merkezini sinagog kavramı oluşturmaktadır. Kavram sadece bir ibadet merkezini ifade

² Folgado-Alvarez, 2018: 60.

³ Iosephus XII:148-153. MÖ 212-205 dolaylarında Küçük Asya adını verdiğimiz bölgeye yaklaşık 2000 Yahudi ailesinin III. Antiochus tarafından getirildiği bilgisini vermektedir. Bu konu ile ilgili detaylı çalışma için ayrıca bkz. Schalit, 1960: 289-318.

⁴ Bu görüşü destekleyen yazarlardan birisi Per Bilde'dir. Onun konu hakkında görüşleri için bkz. Bilde, 1993: 103.

⁵ Phrygia Bölgesinde yaygın olarak görülen lanet metinlerinin "Yasanın Tekrarı"nda geçen lanet sözleri ile benzerlik göstermesi sonucunda iki kültür tarafından hızlıca kabul edilmesi ve Pagan-Yahudi ayrımının güçleşmesi gösterebiliriz.

⁶ Levine, 2005: 1.

⁷ Rajak – Noy, 1993: 76.

⁸ Septuagint, Kıptai-Hâkimler, 9: 27.

⁹ Ameling, 2004: II.168.

¹⁰ Septuagint, Δευτερονόμιον-Yasanın Tekrarı, 16:11.

¹¹ Septuagint, Δευτερονόμιον-Yasanın Tekrarı, 13:1/16:14. Phrygia Bölgesinden elde ettiğimiz yazıtlarda gördüğümüz "Yasanın Tekrarı" vurgusu Septuagint metninin bulunduğu göstergesidir. Bu konuda detaylı araştırma için bkz. Horst, 1994: 115-117.

etmemektedir, ayrıca sosyo-ekonomik anlatımı da içermektedir¹². Diaspora'da yaşayan Yahudilerin toplumsal etkinliklere katılmaları, aktif şehir yaşamı içerisinde yer almaları¹³ sinagog kültürü içerisinde karşımıza çıkacak olan epigrafik ve sanatsal malzemenin bölgesel özelliklere göre şekil almasına sebep olmaktadır¹⁴. Sinagog kavramının tam olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır¹⁵. Fakat sinagog anlayışının Kudüs Mabedi döneminde şekillendiğini bilmekteyiz¹⁶. Mabet henüz yıkılmadan şekillenmeye başlayan sinagog kültürünün Mabet ile bazı farkları bulunmaktadır. Mabet'te hayvanlar tanrı adına kurban edilirken sinagoglar Mabet'ten farklı olarak Tanah metinlerinin okunduğu halka açık ibadet alanlarıdır, Mabet'te seçilmiş ve toplumdan soyutlanmış bir din adamı sınıfı bulunmaktadır, sinagog kavramında din adamlarının vurgusu görülmesine rağmen Kudüs Mabedi kadar aktif soyut bir yapılanmada değildirler ayrıca Mabet "Tapınak Tepesi" gibi belirli bir alanda olması gerekirken sinagog herhangi bir yerde bulunabilir¹⁷. Diaspora'da Sinagogların ön plana çıkması, başka bir deyişle bağımsızlaşması, Kudüs'te bulunan Mabet'in MS 70 tarihinde yıkılışından sonra gerçekleşmiştir¹⁸.

Sardis Tarihsel Coğrafyası

Sardis kenti Lydia Bölgesine başkentlik yapmıştır ve kentin yerleşimi Hellenistik Devletlerden öncesine dayanmaktadır¹⁹. Hermos ovasına ve hemen önünde uzanan tarihi doğu-batı yoluna egemen stratejik bir noktada kurulmuştur²⁰. Homeros'ta Hyde²¹ olarak geçen kent daha sonraki dönemlerde zenginliğinden dolayı "altın Sardis" (ki bu adı almasında altın madenlerinin etkisi de vardır) olarak isimlendirilmiştir²². Sardis MÖ. 547 sonbaharında Pers egemenliğine geçmiştir ve Persler şehri satraplık merkezi haline getirmiştir²³, MÖ. 334 tarihinde ise Büyük İskender şehri teslim almıştır²⁴. MÖ 282 tarihinde Seleukos egemenliğine geçen kentte çok büyük

¹² Rosenfeld – Menirav, 1999: 259.

¹³ Hierapolis kentinden elde ettiğimiz yazıtta pagan festival ile Yahudi dini bayramların birlikte anıldığını görmekteyiz. Bu durumu Sardis kenti içinde benzer biçimde yerel halk ile Yahudiler arasında etkileşim olduğunu düşünebiliriz. Detaylar için bkz. Frey, 1936: II. 777, Ramsay, 1897: II. 545, IJO I. 196, Miranda, 1999: 23, *Supplementum Epigraphicum Graecum*(SEG) 1999, 46: 1656.

¹⁴ Örnek olarak Küçük Asya Diasporası içerisinde yaşayan Yahudi cemaatinin insan figürlerini kullanmakta çekinmesi fakat Suriye Bölgesinde bulunan Diasporanın insan figürlerini sanat anlayışlarında etkin kullanmalarını gösterebiliriz. Bu noktada detaylı analiz için bkz. Last 2016, s. 330-363, Harland, 2013: 19-90.

¹⁵ Türkoğlu, 2003: 12.

¹⁶ Filistin Bölgesinde sinagog yapısından bahseden epigrafik ve filolojik kaynakların detaylı analizi için bkz. Runesson – Binder – Olsson, 2008: 20-117.

¹⁷ Tapınaktan Sinagoga geçiş için benzerlikler ve farkları daha iyi görebilmek adına bkz. Hachlili, 1998: 13-14.

¹⁸ Levine, 2001: 25.

¹⁹ <https://sardisexpedition.org/en/publications/kst>, son erişim tarihi 14.02.2023. Kentin tarihsel olarak gelişimi incelemek için kazı raporlarından yararlanabiliriz.

²⁰ Sevin, 2016: 224.

²¹ Homeros XX. 385. *İphition birçok ere önderlik ederdi, iller yıkan Otrynteus'a bir su perisi doğurmuştu onu, karlı Tmolos'un dibinde, bereketli topraklarında Hyde'nin.*

²² Sevin, 2016: 224.

²³ Marek, 2016: 140; Kaya, 2019: 41.

²⁴ Arrian, I. XVII. 51-52.

bir Artemis tapınağının inşasına başlanmıştır²⁵. MÖ 133 tarihinde III. Attalos'un ölümüyle birlikte Küçük Asya Bölgesinde Roma egemenliğine yönelik süreç başlamıştır.²⁶ Her ne kadar bu tarihten sonra Romanizasyon şehirde yayılmaya başlamış olsa da; sosyal ve politik davranışlar bütünüyle Hellenistik etkide kaldı ve Hellence şehirde baskın dil olmaya devam etti²⁷. MS 17 tarihinde gerçekleşen deprem sonucunda şehir büyük bir yıkıma uğramıştır²⁸. Roma imparatorluğunun tekrar imar politikası ile Tiberius Döneminden²⁹ başlamak üzere Sardis kenti tekrardan görkemli haline bürünmüştür³⁰. Roma İmparatorluk Dönemi mimari gelişmesinden Sinagog yapılanması da payını alarak dini ve sosyo-ekonomik merkez haline gelmiştir³¹.

Sardis Sinagogu

Sardis Sinagogu Diaspora'daki sinagoglar arasında en büyük olanıdır ve Anadolu'daki diğer örneklerinden daha zengin veri sağlamaktadır³². Şehir yapılanması ile uyumludur ve şehrin kuzeybatı bölümünde³³ kalan sinagog yapısının etrafında bir gymnasium ve çeşitli ticaret noktaları bulunmaktadır³⁴ (Fig. 1-2). Sinagog yapısının kamu binaları ile aynı noktada olması Yahudi toplumunun yerel halka adapte olduğunu göstermektedir³⁵.

Sardis Sinagogu 1962 yılında keşfedilmiştir ve George Hanfmann liderliğinde kazı çalışmaları, 1965 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlamıştır³⁶. Kazı raporlarını incelediğimizde sinagogun dört farklı aşamada gelişimi görülmektedir³⁷. Bunlardan birincisi gymnasium yapısı biçiminde ikinci ve üçüncü aşamaları benzer olarak bir Roma bazilikası biçimindedir³⁸. Son aşama sinagog yapısına evrilmesi MS III. yüzyıl olarak tarihlendirilebilir, IV. yüzyılda ek olarak yeni bir zemin ve duvar inşası gerçekleşmiştir³⁹. Son

²⁵ Blake – Edmonds, 1977: 115.

²⁶ Kaya, 2005: 14.

²⁷ Aktüre, 2018: 172.

²⁸ Tacitus, IV: 55.

²⁹ Strabon, XII. 18.

³⁰ Bahsi geçen dönemden günümüz kalan tarihsel kaynakların fazlalığı bu düşünceyi desteklemektedir.

³¹ Sevin, 2016: 225.

³² Marek, 2016: 447-448.

³³ Burkhardt, 2014: 170.

³⁴ Türkoğlu, 2001: 104. Roma şehir mimarisi belirli plan ve kurallar çerçevesinde yapılmaktadır. Roma mimarisi hakkında en güzel örnekleri veren isim miladi yıllarda yaşamış olan Romalı yazar Vitruvius'tur. Onun "De Architectura" adlı kitabında tapınak yapımı için Romalı yönetimlerin şehirde nasıl yer belirlediğinden bahsetmektedir. Romalı düşünme biçimiyle sinagog yapıları da bir tür tapınaktır ve spor alanlarının yanında kurulan tapınaklar Hercules ile bağlantılıdır. Fakat Yahudi tanrısı ile Hercules arasında benzetmelerin olduğu herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vitruvius, 2020: 55.

³⁵ İbadete gelen Yahudi cemaatinden kişiler hemen yanlarında bir gymnasium yapısının olmasını yadırgamamış olsa gerekir. Hierapolis kentinden elde ettiğimiz mezar taşının sahibi bir Yahudi olarak şehirde düzenlenen yarışmalarda elde ettiği ün ile övünmektedir, o halde cemaatten kişilerin gymnasiumda düzenlenen etkinliklere katılmış olduklarını en azından olumsuz bakmadıklarını düşünebiliriz bk. Miranda, 1999: 1.

³⁶ Seager, 1972: 425-435.

³⁷ Bonz, 1990: 358.

³⁸ Hanfmann – Thomas, 1971: 15-17.

³⁹ Trebilco, 1991: 40-41.

hali olan revaklı yapı sütunlu bir ön avlu ve uzun bir ana salondan oluşmaktadır. Ayrıca sinagog binasına ana girişin sinagogun bağlı bulunduğu yoldan yapıldığı tahmin edilmektedir⁴⁰.

Sardis Sinagogu'nu üç temel bölüme ayrılması ve bölümlerin kendi içlerinde özelliklerinin belirlenmesi Yahudi yaşamını anlama noktasında bize daha çok veri sağlayabilir. Birinci bölümde sinagog yapısının hemen güney duvarında olan dükkanların içerisinde yer aldığı dış bölüm, ikincisi sinagogun avlu bölümü ve onunla bağlantılı giriş bölümü, üçüncüsü cemaatin toplandığı ve ibadetlerini gerçekleştirdiği koridor bölümüdür (Fig. 3).

Dükkanlar Bölümü (Dış Bölüm)

Dükkanlar bölümünün MS V. yüzyılda oluşturulduğu düşünülmektedir⁴¹. Dükkanlar bölümü sinagog yapısının hem dış bölümünde bulunmaktadır (Fig. 2) ve dini işlevinin yanında zamanla ekonomik açıdan işlev kazandığını göstermesi açısından önemlidir. Diasporanın farklı coğrafyalarındaki sinagog yapılarını da incelediğimizde genellikle halka açık alanlarda ve kamu binalarının bitişiğinde bulunduğunu görmekteyiz⁴². Sinagog yapılarının halkın aktif yaşam alanı içerisinde yer alması yapı etrafında ekonomik etkinliğin zamanla artmasına neden olmuştur.

VII. yüzyılda gerçekleşen yangının verdiği zarardan dolayı dükkânların gelişim aşamalarını incelemede oldukça zorlanmaktayız⁴³. Fakat bu alanda yapılan kazılar sonucunda elde edilen az da olsa malzeme bulunmaktadır. E1, E2⁴⁴ ve E3 numaralı restoranlarda Yunan ve Latin haç işaretleri bulunurken E4 numaralı şarap dükkânında Latin haçı bulunmuştur. M1, M2 ve M3 örneklerinde Yahudi adlarının kullanımı⁴⁵ ve boyacılık-kumaş işleri ile uğraşılması⁴⁶ ile karşılaşmaktayız. Bu dükkanlara benzer olarak E13 ve E14 numaralı dükkanlarda da Yahudi adları ve kumaş işlerinin ticareti yapılmıştır ve bahsi geçen son iki dükkândaki İakob adı ön plana çıkmaktadır ve dükkanların sahibi olabileceği düşünülmektedir⁴⁷. E6 ve E7 numaralı alanlarda boyacılık-kumaş işleri ile uğraşıldığına ek olarak lulav(?) ve menorah(?) benzeri Yahudi işaretleri bulunmuştur. Ayrıca yeri tam bilinmemekle birlikte restoranlardan birisinde Kupıak[o] adı bulunmuştur. Sinagog yapısının dini merkez olması, Yahudi simgelerinin bulunması ve bölgede Yahudi varlığının bilinmesi gibi sebeplerden dolayı Yahudi isimlerinin

⁴⁰ Hachlili, 1998: 58.

⁴¹ Burkhardt, 2014: 171.

⁴² Rosenfeld – Menirav, 1999: 268.

⁴³ Burkhardt, 2014: 171.

⁴⁴ Crawford, 1990:16-18. Domuz kemikleri ve kabuklu deniz hayvanları bulunmuştur. Ayrıca daha detaylı bilgi için bkz. Hanfmann, 1968: 17-22.

⁴⁵ Yahudi kökenli adın kullanımı tek başına her zaman kişinin Yahudi olduğunu göstermez, Hristiyanlığı benimsemiş kişilerden Yahudi adlarını tercih edenler olmaktadır. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua(MAMA)* 1931, III. 679-685. Cilicia Bölgesinde Samuel adının Yahudi ve Hristiyanlar arasında kullanıma dair örnekler için bakılabilir. Özellikle Cilicia, Suriye ve Filistin Bölgesinde yaşayan Hristiyanlar tarafından Yahudi kökenli isimler Küçük Asya'ya nazaran daha çok tercih edilmektedir.

⁴⁶ Hierapolis kentinde mor boyacılar ile Yahudilerin bağlantılı olması ihtimali bk. Miranda, 1999: 23.

⁴⁷ Crawford, 1990: 16-18.

bulunduğu dükkanların Yahudilere ait olduğu Hristiyanlarla bir arada ticaret yaptıkları yorumunu yapabiliriz. Dükkanların bir kısmından Yahudilik ile ilgili olabileceğini düşündüğümüz epigrafik kaynaklar ise;

M1. Sinagog yapısının dışında dükkan yapılarından E6, E7 ve E8 bölümünde bulunmuştur. VII. yüzyıl sonrası⁴⁸.

a) Ἰακωβ

b) Ἰακω[β]

Çeviri:

a) İakob

b) İakob

M2. Sinagog yapısının dışında dükkan yapılarından E13 bölümünde bulunmuştur. MS VII. yüzyıl sonrası.

a) [Ι]οάννου⁴⁹

b) Θεοκτίστου⁵⁰

ΜΕΑΡΟΥ

c) Σαββα-

τίου⁵¹

Çeviri:

a) Ioannes b) Theoktistos ΜΕΑΡΟΥ? c) Sabbatios.

M3. Sinagog yapısının dışında dükkan yapılarında E14 bölümünde bulunmuştur. MS VII. yüzyıl sonrası⁵².

Ἰακωβ πρε(σβυτέ)ρου⁵³.

Çeviri:

Yaşlı İakob.

M4. Sinagog yapısının dışında dükkan yapılarından E6 bölümünde bulunmuştur. MS VII. yüzyıl sonrası⁵⁴.

Ἀγελλίου.

Çeviri:

Agellios

⁴⁸ SEG 40. 1074/5. Amphoranın üzerinde bulunmuştur.

⁴⁹ SEG 40. 1074/6. Cam bir kavanozun üzerinde bulunmuştur.

⁵⁰ SEG 40. 1074/7. İki amphoranın üzerinde bulunmuştur.

⁵¹ SEG 40. 1074/7. Bir önceki ile aynı yerde.

⁵² Crawford, 1990: 18.

⁵³ SEG 40. 1074/8. Amphoranın üzerinde bulunmuştur.

⁵⁴ Crawford, 1990: 18; SEG 40. 1074/4. Yemek pişirme kabının üzerinde.

Avlu Bölümü

Avlu bölümü gündelik hayat ile ibadet alanını ayıran sinagogun giriş kısmını oluşturmaktadır. Bölümde Filistin Bölgesi'ndeki sinagoglarda yapı içerisinde doğu duvarında Tanah metinlerinin saklandığı alan bulunmaktadır,⁵⁵ fakat Sardis Sinagogu'nda böyle bir bölüm ile karşılaşmamaktayız. Sütunlu merkezi alanı üstü açık yapı, Ionik tarzda inşa edilen avlu bölgesi büyük olasılıkla ibadet alanına girilmeden önce toplanma ve temizlenme yeri olarak kullanılmaktaydı⁵⁶. Ayrıca buradaki mozaiklerin tam yeri avlunun periferik çatılı alanında peristil içine yerleştirilmiştir (Fig. 4). Mozaik süslemeleri sinagogun diğer alanlarındaki mozaik süslemeleri ile geometrik benzerlikler göstermektedir. Ayrıca kuş motifleri avluda bulunan tarihsel malzemenin üzerinde bulunmaktadır⁵⁷. Avlunun ortasında mermer kase biçiminde bir çeşme bulunmaktadır. Avlu bölgesinden elde ettiğimiz mozaikler en erken MS III. yüzyılı işaret ederken kimi yerleri tamir görmüştür ve daha geç tarihlendirmeler paralar aracılığı ile (V ve VI. yüzyıllara kadar) yapılmaktadır, sinagog içerisinde elde edilen nümizmatik materyalin çoğunluğu bu alandandır⁵⁸. Nümizmatik materyal aracılığı ile adak yazıtlarının tarihlendirmesi yapılabilmektedir.

Avlu bölümünde fazlaca eski Hellence adak yazıtı bulunmaktadır. A2, A3, A4 ve A15 numaralı yazıtlarda Theosebes vurgusu bulunmaktadır. Aynı vurgu ana ibadet alanı içinde de geçmektedir.

Avlu bölümünde Yahudilik ile ilgili olabileceğini düşündüğümüz epigrafik kaynaklar;

A1. Giriş bölümünde sundurmanın en güney ucunda duvarın mozaik parçası olarak, fakat çok zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV – V. yüzyıllar⁵⁹.

...] ἐκ τῶν τῆς Πρωτοίας...

Çeviri:

...İlahi Takdir'in hediyelerinden...

A2. Sundurmanın güney parçasında ve ana koridorda 4. Bölümün kuzey tarafında parçalar halinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁶⁰.

Εὐχὴ Εὐτῆχ[ιδος] θεοο[εβοῦς.]

Çeviri:

Dindar Eutikhidos'in adağı.

⁵⁵ Hachlili, 1998: 25.

⁵⁶ Hachlili, 1998: 62.

⁵⁷ Türkoğlu, 2001: 104.

⁵⁸ Magness, 2005: 451-454. (Fig. 2-3). Adak yazıtlarına yapılan para eklemelerine ek olarak Yahudi cemaati sinagogun ihtiyaçları içinde kendi arasında para topladığı ve yönetimden destek aldığı düşüncesini Akmonia kentinden da elde ettiğimiz yazıt sayesinde Sardis Sinagogu içinde düşünebiliriz bkz. IJO, II. 168.

⁵⁹ IJO II. 71; Kroll, 2001: 12, Petzl, 2019: 497, SEG, 51. 1634.

⁶⁰ IJO II. 123; Kroll, 57; Petzl, 544, SEG, 51. 1162.

A3. Avlunun batı tarafında W4 alanında bulunmuştur. Yazı yaprak figürü ile süslenmiştir. Ayrıca yazıtın üzerinde geometrik desenler bulunmaktadır. Yazıtın altında MS 351 ve 361 yıllarına tarihlendirebileceğimiz 9 adet madeni para bulunmuştur⁶¹.

Αὐρ.

Πολύιππος

θεοσεβῆς εὐ-

ξάμενος ἐ-

πλήρωσα

Çeviri:

(Ben) Dindar Aurelius Polyippos, adağı yerine getirdim.

A4. Avlunun batı tarafında W3 alanında bulunmuştur. Yazıtın altında bulunan 7 adet paradan ikisi MS 324-361⁶².

Αὐρ. Εὐλό-

γιος θεο-

σεβῆς εὐ-

χὴν ἐτέ-

λεσα.

Çeviri:

(Ben) Dindar Aurelius Eulogios, adağı yaptım.

A5. Avlunun batı tarafında W2 alanında bulunmuştur. MS 378-383⁶³.

Αὐρ. Ὀλύμ-

πιος, φυλῆς

Λεοντίων,

μετὰ τῆς

συμβίου κὲ

τῶν πεδίων

εὐχὴν ἐτέ-

λεσα.

Çeviri:

Aurelius Olimpios, Leontion soyundan, eşim ve çocuklarım için bu adağı yaptım.

⁶¹ Malay, 1994: 197; IJO, II. 67; Kroll, 8; Petzl, 493; Trebilco, 4.4b.

⁶² IJO, II. 68; Kroll, 9; Malay, 196; Petzl, 494; Trebilco, 4.4a.

⁶³ IJO, II. 69; Kroll, 10; Malay, 198; Petzl, 495; Trebilco, 4.2.

A6. Avlunun güneybatı bölümünde W1 alanında bulunmuştur. Mozaik altından 14 adet para bulunmuştur, bunlardan son ikisinin tarihi MS 367-375⁶⁴.

[Αὐρ. Εὐ]άνθι-

[... Σα]ρδια-

[νὸς ἐ]ποίησα.

Çeviri:

Aurelius Euanthi..., Sardis vatandaşı, (yazıtı) yaptım.

A7. Peristil'in güneydoğu köşesinde iki parça biçiminde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁶⁵.

[-]X[---ἐπλ]ήρω[σα]

τὸ ἔρ[γον---]

Çeviri:

.....işi yaptı...

A8. Avluda 4 parça halinde oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁶⁶.

]ΣΤΟ[,]ΕΡ[,]ΒΟ[, εὐ]χή.

Çeviri:

..adak...

A9. Avluda peristilin güney kolonunda 3 parça halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁶⁷.

]ΛΕΙΝ[,]εὐ[χήν,?]ΟΙ]

Çeviri:

...adak...

A10. Peristilin güneybatı köşesinde korkuluğun sol ucunda bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁶⁸.

Ἀνανέωσις Ἱππασίου υἱ[οῦ...]

Çeviri:

Hippasios'un yenilemesi?, oğlu...

A11. Peristilin kuzeydoğu köşesinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁶⁹.

⁶⁴ IJO, II. 70; Kroll, 11; Petzl, 496; SEG 51. 1633.

⁶⁵ IJO, II. 110; Kroll, 44; Petzl, 531; SEG 51. 1656(1).

⁶⁶ IJO, II. 112; Kroll, 46; Petzl, 533; SEG 51. 1656(3).

⁶⁷ IJO, II. 113; Kroll, 47; Petzl, 534; SEG 51. 1656(4).

⁶⁸ IJO, II. 119; Kroll, 53; Petzl, 540; SEG 51. 1658.

⁶⁹ IJO, II. 120; Kroll, 54; Petzl, 541; SEG 51. 1659.

Εὐχὴ Ἱππ[ασίου.]

Çeviri:

Hippasios'un adağı.

A12. Peristilin güneybatı köşesinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷⁰.

Υἱὸν Μάρκου[...]

Çeviri:

Markos'un oğlunun....

A13. Ana koridorun 6. Bölümünün merkez kapısından önce ve peristilin güneydoğu köşesinde parçalar halinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷¹.

...]κὲ Σαμω[ήλ...]

Çeviri:

...ve Samoel...

A14. Sundurmanın güney ucunda diğer yarısı da peristilin kuzeydoğu köşesinde yarım halde bulunmuştur. sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷².

ἐκ τῶν τῆς Προνοίας δομάτων

κὲ τῶν γονικῶν ἡμῶν καμάτων

Çeviri:

...İlahi Takdir'in hediyelerinden ve ailemizin emeklerinden.

A15. Peristilin kuzeydoğu köşesinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷³.

[Εὐχὴ...θ]εοσεβοῦς.

Çeviri:

(adağı..) dindar.

A16. Avlunun doğu köşesinin hemen güneyinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷⁴.

...μετὰ] τῆς συνβίου[...]

Çeviri:

...eşi ile...

⁷⁰ IJO, II. 121; Kroll, 55; Petzl, 542; SEG, 51. 1660.

⁷¹ IJO, II. 122; Kroll, 56; Petzl, 543; SEG, 51. 1661.

⁷² IJO, II. 124; Kroll, 58; Petzl, 545; SEG, 51. 1663; Trebilco. 4.9.

⁷³ IJO, II. 125; Kroll, 59; Petzl, 546; SEG, 51. 1664.

⁷⁴ Kroll, 60; Petzl. 547; SEG, 51. 115; IJO, II. 126.

İbadet Alanı (Ana Koridor)

Bu alanda sinagog ibadeti gerçekleşmiştir. Uzun koridor biçiminde ve bölümler halinde bulunmaktadır. 54m X 18m uzunluğu ile yaklaşık 1000 kişiye kadar aynı anda ibadet edilmesi imkanı vermektedir⁷⁵. Ana koridor bölümü sadece ibadet alanı olarak kullanılmamıştır, aynı zamanda dini eğitim verilmiş ve Yahudi cemaatinin toplantıları da bu alanda gerçekleştirilmiştir⁷⁶. Ana koridor kısmında en dikkat çeken bölümlerinden birisi elbette Torah metinlerinin saklandığı sandık ile menorahın bulunduğu “aedicula” olarak adlandırılan alanlardır⁷⁷ (Fig. 8). Güney bölümünde kalan aediculanın daha kaliteli malzemeden yapılmasından dolayı ve ayrıca İbranice metinler bulunmasını örnek göstererek bu alanda Torah metinlerinin konulduğu sandığın yer aldığı alan olabileceği vurgusunu yapmıştır. Alanın en erken MS IV. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir⁷⁸. Ne yazık ki ibadet esnasında kullanılan Torah nüshaları günümüze kadar ulaşmamıştır. 4. bölümün tam merkezinde “Baldachin(Tanah öğretilen merkez)” olduğu düşünülen dört ayak noktası bulunmaktadır⁷⁹. Alandaki yazıtlarda öğretmen (K10) ve Theosebes (K11) vurgularının yapılması dikkat çekicidir.

Theosebeslerin kim olduğu hakkında iki görüş bulunmaktadır; ilk görüş onları Yahudiliğe ilgi duyan sünnetsiz paganlar olarak nitelendirmektedir⁸⁰, ikinci grup ise kendini dine adayan dindar Yahudiler olarak bahsetmektedir⁸¹. Elbette bölgeden bölgeye değişen kimi yorum farklılıkları görülse de⁸² Tanah metinlerinde kullanımı ikinci görüşü desteklemektedir⁸³. Theosebes kavramı eski Hellence de dindar kişileri nitelemek için kullanılmaktadır, Yahudi kavramların Hellenceye aktarımı sırasında dindar kişiyi nitelemek adına kelimenin doğrudan kabul edildiğini düşünebiliriz⁸⁴. Süreç Anadolu'da Hristiyanlığın kabulü ile Hristiyan dindar kişileri nitelemek için de devam etmiştir⁸⁵. Torah eğitiminin yapıldığı alanda kendini dine adayan ve sinagogun hizmetinde çalışan Yahudilerin olması daha olasıdır. İbadet alanı içerisinde

⁷⁵ Kraabel, 1979: 487.

⁷⁶ Kraabel, 1979: 487.

⁷⁷ Hachlili, 1998: 62.

⁷⁸ Seager, 1972: 433-434.

⁷⁹ Hachlili, 1998: 68.

⁸⁰ Bellen, 1998: 171-176; Trebilco, 1991: 152-166.

⁸¹ Roberts, 1964: 37-58; Kraabel, 1979: 113-126; Bonz, 1994: 291-294.

⁸² IJO, II. 37. Milet tiyatrosunda elde ettiğimiz yazıtta Yahudiler ve Theosebesler'in iki farklı grup olduğuna yönelik izlenim bulunmaktadır. Fakat dönemin Yahudi olmayan halkının Yahudilerin dindarlığına yönelik yaptıkları atıfta olabilir.

⁸³ Tanah'ta Theosebes kelimesi tamamen Yahudi dindarları tanımlamak için kullanılmıştır. 2.3; *Greek New Testament*, Ιωαννης-Yuhanna, 9.31, *Septuagint*, Εξοδος-Göç, 18.21, Ίωβ-Eyüp, 1.1, 1.8, Hatta Eyüp 1.1. kitabında Eyüp peygamberin unvanlarından birisi Theosebestir, ὁ ὄνομα Ιωβ καὶ ἦν ὁ ἄνθρωπος ἐκείνος ἀληθινὸς ἀμεμπτος δίκαιος θεοσεβής ἀπεχόμενος ἀπὸ παντὸς πονηροῦ πράγματος – Eyüp adında birisi ve insanlardan daha doğru, suçsuz, adil, dindar, bütün kötülüklerden kaçınırdı.

⁸⁴ Iosephus *Jewish Antiquities* adlı kitabında verdiğimiz örneklerden ayrılmaktadır, Yahudiliğe ilgi gösteren bir pagani tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu noktada tanrıdan korkan “φοβούμενοι” ile Theosebes karıştırılmış olma ihtimali bulunmaktadır “Iosephus (20.8.11)”

⁸⁵ Harper, 1968: 8.06.

elde edilen menorah, lulav ve şofar örnekleri de bulunmaktadır⁸⁶ (Fig. 11). Özellikle Sokrates Menorah'ı olarak kayıtlara geçen menorah örneği işlemleri bakımından değerlidir (Fig. 9). İki örnekte ibadet alanı içerisinde 7. bölümde aediculalara yakın bulunmuştur⁸⁷.

Toplamda 7 bölümden oluşan ana koridor kısmında tüm bölmeler, iki küçük halı ile çevrili büyük bir halıdan oluşan üçlü panellerle tasarlanmıştır. Çoğunun ortasında yazıt bulunan tüm halılarda süslü geometrik desenler görülmektedir. 1-5 bölmelerinin merkezi halıları ortasına farklı bir desene sahip bir karenin (4. bölmede dikdörtgen) yerleştirildiği genel bir desene sahiptir. 6. ve 7. bölmelerde orta panel üç halıya bölünmüştür. Yan halılar genel bir desen sergilemektedir. Tüm halılar geometrik bir bordürle çerçevelenmiştir⁸⁸ (Fig. 5). Sinagog süslemeleri içerisinde insan figürleri ile karşılaşmamaktayız⁸⁹. Küçük Asya Bölgesinde yaşayan Yahudi grupları mezar taşlarında da insan figürleri kullanmaktan genellikle sakınmışlardır.

İbadet alanı içinde kadınlar için ayrılan özel bir alan olduğu bilgisine sahip değiliz. Sinagog içerisindeki adakların erkekler tarafından yapılması ve Filistin Bölgesindeki genel eğilim sadece erkeklerin ibadete katılması yönünde olmasından dolayı Küçük Asya'da bulunan cemaatinde benzer ibadet ettiği düşüncesinin oluşmasına sebep olmuştur. Fakat Smyrna şehrinden elde edilen mezar taşında bir kadından sinagog lideri olarak bahsedilmesi⁹⁰ ayrıca Sardis Sinagogu'nda erkek ve kadın bir arada adak yazıtlarında bulunması ibadet esnasında kadın erkek karışık ibadet yapıldığı düşüncesinin tamamen yok sayılmaması gerektiği kanısının oluşmasına sebep olmuştur. Benzer bir durum şehirde yaşayan pagan ya da Hristiyan kökenlilerin Yahudiliğe geçişleri ile birlikte sinagog içerisindeki durumu noktasında da geçerlidir. Onların sinagog içerisine alındığı ya da uzak tutulduğu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

1. Bölge

Apsisin hemen önündeki bölümdür. İki adet eski Hellence yazıt bulunmuştur. Bu alanda yine geometrik desenler bulunmuştur.

K1. Ana koridorun sonunda en batıya doğru iki panel üzerinde, kuzeyden güneye doğru duvarda bulunmuştur. MS V. yüzyıl⁹¹.

[A]ὐρ. Εὐφρόσυνος β´ Σαρδ. β[ο]υλ.

[ἐ]κ τῶν [τ]ῆς Προνοίας ἐσ[κ]οῦτ[ω]σα.

⁸⁶ Diaspora'da menorah kullanımı MS III. yüzyıl ve sonrasında yaygınlık kazanmıştır detaylı bilgi için bkz. Hachlili, 2013: 1-2; Fine, 2005: 43.

⁸⁷ Mitten, 1965: 5.

⁸⁸ Hachlili, 1998: 220.

⁸⁹ Kazılar esnasında sinagog yapısı içerisinde Cybele heykelleri bulunmuştur. Fakat bu heykelin yapımı sinagog mimarisinden çok öncelerine işaret etmektedir. Büyük olasılıkla başka bir yerden taşınmış olabilir bkz. Hanfmann, 1972: 136-13.

⁹⁰ CIJ, II. 741, "Πουφείνα Ἰουδαία ἀρχισυνάγωγος"

⁹¹ Kroll, 16; Petzl, 503; SEG, 51. 1636; IJO, II. 77.

Çeviri:

Euphrosinos oğlu Aurelius Euphrosinos, Sardis vatandaşı, konsey üyesi, İlahi Takdir'in hediyelerinden skoutlosise⁹² verdim.

K2. Ana koridorun güneybatı köşesinde apsisin güneyinde bulunmuştur. Dört panel şeklinde yazılmıştır, fakat üç tanesi günümüze kalmıştır. MS V. yüzyıl⁹³.

Αὐρ. Εὐφρόσινος [β´ Σαρδ. βου]λ. τὸ περιμασχάλον

ἐκ τῶν τῆς [Προνοία]ς ἐσκούτλω[σα.]

Çeviri:

Euphrosinos oğlu Aurelius Euphrosinos, Sardis vatandaşı, konsey üyesi, İlahi Takdir'in hediyelerinden Perimaschalon'un skoutlosisini verdim.

2 ve 3. Bölge

2. Bölgenin merkezinde Torah metinlerini okunmak için konulduğu düşünülen masa bulunmaktadır. Masanın ayağında kartal figürü ile masanın iki yanında aslan figürleri de bulunmaktadır⁹⁴. Masanın hemen önünde merkezde bulunan mozaik renkliliği ve geometrik deseni ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Yine 2 ve 3. bölgelerde geometrik desenlerden oluşan merkezde büyük bir mozaik köşelerde eşlik eden iki küçük halı şeklinde mozaikler bulunmaktadır. 3. bölgede bulunan mozaikler oldukça iyi korunmuştur.

Alanda yedi eski Hellence yazıt bulunmuştur.

K3. Panelin beş parçasından ikisi kuzey duvarının hemen önünde doğu iskelesinde bulunmuştur, diğerlerinin kaydı eksiktir. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁹⁵.

Θεόδ[ωρ]ος μ[ετὰ τῆς συμβίου α]ὐτοῦ καὶ [τῶν τέκνων?] ὑπὲρ [εὐχῆς ἐσκούτλω]σεν.

Çeviri:

Theodoros, karısı ve [çocukları?] ile birlikte adağı yerine getirmek için yaptırdı.

K4. Güney duvarında önünde, iki panelin parçası olarak bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁹⁶.

...ἐκ τῶν τῆς Προνοί[ας εὐ]ξάμενος ἐτέλε[σα.]

⁹² Estetik görüntü vermek için uygulanan bir çeşit mermer kaplama tekniği detaylı bilgi için bkz. Öngen – Aysal, 2017: 24-32. Skoutlosis örneği (Fig. 7).

⁹³ Kroll, 17; Petzl, 504; SEG, 51: 1637; IJO, II. 78.

⁹⁴ Kartal ve aslan figürleri çok tanrılı toplumlar tarafından kullanılmış olsa da MS III. yüzyılda yaşayan kriz ve yerel kültüre dönüş vurgusu menorah, lulav, etrog gibi Yahudi simgelerinin Diaspora'da kullanılmaya başlanmasına neden oldu (Fig 1 ve 2). Leonti adı, aslan ve kartal figürlerinin kullanımının pagan toplum ile etkileşimden daha çok Yahudi kültürüne yapılan atıflar olarak görmemiz gerekmektedir. Yerel vurgunun ön plana çıkması noktasında bk. Freeman, 2005: 550.

⁹⁵ IJO, II. 79; Kroll, 18; Petzl, 505; SEG, 51. 1638.

⁹⁶ IJO, II. 80; Kroll, 19; Petzl, 506; SEG, 51. 1639.

Çeviri:

İlahi Takdir'in hediyelerinden, bir yemin için onu tamamladım.

K5. Sırasıyla apsiste ve 3. bölgenin kuzey duvarının önünde, ikisinin de buluntu yeri kaydedilmiş dört panelden oluşan parça bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreği öncesi⁹⁷.

Κάμὲ ὁ [αὐτὸς....ἐκ] τῶν τῆς [Προνο]ίης εὐξ[ά]μενος ἐσ[κοῦτλωσεν.]

Çeviri:

Ve aynı bağışçı İlahi Takdir'in hediyelerine beni de ekledi.

K6. Güney duvarının önünde dokuz parça olarak bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreği öncesi⁹⁸.

Κάμὲ ὁ [αὐτὸς....μετὰ τῆς συ]νβίου αὐ[τ]οῦ κα[ὶ] τῶν [τέκν]ων ἐκ τῶν τῆς Προνοία[ς] δομάτω[ν ἐ]ποίησεν.

Çeviri:

Aynı (bağışçı) karısı ve çocuklarıyla birlikte İlahi Takdir'in hediyesine beni de dâhil etti.

K7. 2. bölümün ortasında merkezinde bulunmuştur. Tarihlendirme MS 337-341⁹⁹.

[...]

T[...]

Υ[...ὕπερ]

τῶν ἰδ[ίων ἐ-]

κέν[τησε-]

v.

Çeviri:

[...] ailesi mozaikledi.

K8. 3. bölümün merkezinde bulunmuştur. MS 270.¹⁰⁰

Αὐρ. Ἀλέ-

ξ[αν]δρος ὁ

κα[ὶ Ἀν]ατόλι-

ο[ς, Σα]ρδ. βου-

λ· τ[ὸ τρί]τον

διαχώρημα ἐ-

⁹⁷ IJO, II. 81; Kroll, 20; Petzl, 507; SEG, 51. 1640.

⁹⁸ IJO, II. 82; Kroll, 21; Petzl, 508; SEG, 51. 1641.

⁹⁹ IJO, II. 61; Krol, 2; Petzl, 487.

¹⁰⁰ IJO, II. 62; Kroll, 3; Petzl, 488; Trebilco, 4.5; SEG, 51. 1628.

κέντησεν.

Çeviri:

Aurelius Aleksandros, Anatolios olarak anılır, Sardis vatandaşı, meclis üyesi, 3. bölümü mozaikledi.

K9. 3. bölümden fakat tam konum bilinmemektedir. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹⁰¹.

...μετὰ τῆς σ]υνβίου [...

Çeviri:

...karısı [ile]...

Bölüm 4

Alanda bulunan ana mozaik oldukça zarar görmüştür. Bölüm 2 ve 3 alanlarında olduğu gibi merkezde büyük halı biçiminde iki yanında küçük halı figürleri geometrik biçimde eşlik etmektedir. Alanın diğer bölümlerden ayrılan özelliği merkezde “Baldachin” olarak kullanılan sinagog yapısına hakim konumda bulunan kutsal alanın bulunmasıdır. Ayrıca bu bölümün içerisinde yer alan eski Hellence yazıtta geçen öğretmen ve rahip vurgusu¹⁰² bölümün bir Torah okulu gibi kullanıldığını akla getirmektedir.

K10. 4. bölümün tam merkezinde, dört parçalı yapının içinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın ortaları ya da sonrası¹⁰³.

Εὐχῇ

[Σ]αμοῖ ἱε-

ρέος κὲ σο-

φοδιδασ-

κάλου.

Çeviri:

Rahip ve bilgelik öğretmeni Samoe'nin adağı.

K11. Kuzey duvarının önünde tek parça halinde bulunmuştur. MS V veya VI. yüzyıl¹⁰⁴.

Λεόντιος θεοσεβῆς ἐκ

τῶν τῆς Προνοίας δομά-

τῶν τὸ διαχώρον ὑπὲρ εὐ-

χῆς ἐσκούτλωσα.

¹⁰¹ IJO, II. 103; Kroll, 42; Petzl, 529; SEG, 51. 1655(3).

¹⁰² Hachlili, 1998: 75-76 ya da Torah öğretiminde bulunulduğu yer olarak düşünülmektedir.

¹⁰³ IJO, II. 63; Kroll, 4; Petzl, 489; SEG, 51. 1629; Trebilco, 4.10.

¹⁰⁴ IJO, II. 83; Kroll, 22; Petzl, 509; SEG, 45. 1647.

Çeviri:

Dindar Leontios, İlahi Takdir'in hediyelerini yemini yerine getirerek skoutlosise verdi(?).

K12. Güney duvarının önünde neredeyse bir parça haline bulunmuştur. MS V ve VI. yüzyıl¹⁰⁵.

Καὶ μαὶ αὐτὸς Λεόντιος ἐκ τῶν δομάτων [τ]ῆς Προνοίης ἐποίησεν.

Çeviri:

Ve aynı Leontios İlahi Takdir'in hediyelerine beni de ekledi.

K13. Güney duvarının önünde üç tarafı kırık bir pano halinde bulunmuştur. MS V veya VI. yüzyıl¹⁰⁶.

[.....Σ]αρδ. βο[υλ.?)

[ἐκ τῶν τῆς Προνοίας τὸ [δια-]

[χώρον ἐσκουτλ]ωσα.

Çeviri:

.....Sardis vatandaşı, meclis üyesi, İlahi Takdir'in hediyelerini skoutlosise verdi.

Bölüm 5

Merkezde tek parça geometrik desenli mozaik ile 2 sağ 2 sol tarafta olmak üzere 4 adet küçük halı biçiminde mozaik bulunmuştur. Alanın diğerlerinden herhangi farklı bir özellik göze çarpmamakla birlikte merkezde kullanılan mozaik parçanın üzerindeki güzel işlemler dikkat çekmektedir. Ayrıca bir zamanlar merkezde küçük bir yazıt bulunduğu düşünülmektedir¹⁰⁷ ama maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır. Bölümden elimizde herhangi epigrafik malzeme kalmamıştır.

Bölüm 6

Bir bütün parça içerisinde 3 parça halinde ayrıca ayrı 1 parça olarak geometrik desenlerin olduğu mozaik bulunmaktadır. Ortada bulunan mozaik parçası oldukça hasar görmüştür. İlk 5 bölüm ile burada kullanılan mozaik dizaynı farklılık göstermektedir. Bölümde bulunan eski Hellenic yazıtlarda oldukça zarar görmüş halde günümüze kalmıştır.

K14. Kuzey duvarının önünde iki panel halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinden öncesi¹⁰⁸.

Πηγᾶσιος βουλ. χρυσο[χό-]

ος μετὰ τῆς συνβείου εὐ-

χὴν ἀπ[εδ]ωκα.

¹⁰⁵ IJO, II. 84; Kroll, 23; Petzl, 510; SEG, 45. 1648.

¹⁰⁶ IJO, II. 85; Kroll, 24; Petzl, 511; SEG, 51. 1642.

¹⁰⁷ Hachlili, 1998: 225.

¹⁰⁸ IJO, II. 86; Kroll, 25; Petzl, 512; SEG, 51. 1643.

Çeviri:

Pegasios, meclis üyesi, kuyumcu, karısı ile adak için yaptırdı.

K15. Kuzey duvarının önünde (bir önceki yazıt ile aynı yerde) bir panelin üzerinde kırıklı halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinden öncesi¹⁰⁹.

Πηγάσιος β(ο)υλ. (ἐ)πλήρωσα τὴν εὐχήν.

Çeviri:

Pegasios, meclis üyesi, bir yemin için yaptı.

K16. Dört panelin üzerinde, çoğunlukla 6. bölgenin kuzey yarısında parçalar halinde bulunmuştur. İki parçası ise avlunun doğu bölümünde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁰.

Σεπ[τιμ]ιος Σ[αρδιανός...] ΕΥΗ[...]ΘΕΝ[...].

Çeviri:

Septimios, Sardis vatandaşı.....

K17. Oldukça zarar görmüş 5 parça halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹¹.

|ΙΕΥΧΑ[, |ΤΑΕ[, |ΙΣΙΙ[, ἐ]τέλ[ε]σε[ν].]

Çeviri:

O tamamladı.

K18. İbadet alanının doğu-batı ekseninin güneyindeki ilk mozaiklerinden, batı sınırının merkezinde bulunmuştur. MS 341-346¹¹².

Εὐχή

Παύλου

κόμη-

τος.

Çeviri:

Paulo'nun adağı, refakatçi(yoldaş).

Bölüm 7

Bölümün en dikkat çekici kısmı “aediculardır”. Giriş kısmının duvara bağlantı noktasında bulunmaktadır, diğer sinagoglarda bu alan bağımsız bölüm niteliğindedir¹¹³. Ortada içerisinde 3 parçaya ayrılmış tek parça mozaik bulunurken iki kenarında küçük mozaik halı deseni bulunmaktadır. Bölümün kutsallığı düşüncesinden dolayı mozaiklerine daha özen gösterildiğini söyleyebiliriz. Bölüm 2'de Torah okuma mermerinin hemen önünde bulunan

¹⁰⁹ IJO, II. 87; Kroll, 26; Petzl, 513.

¹¹⁰ IJO, II. 88; Kroll, 27; Petzl, 514; SEG, 51. 1644.

¹¹¹ IJO, II. 89; Kroll, 28; Petzl, 515; SEG, 51. 1645.

¹¹² IJO, II. 64; Kroll, 5; Petzl, 490; SEG, 51: 1630; Trebilco, 4.7.

¹¹³ Meyers, 2005: 191.

çember mozaik figürü bu alanda da bulunmaktadır. Ayrıca çember dizaynının etrafı asma yaprakları ile de süslenmiştir ve bu örneği ile yine bölüm 2'deki mozaik ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca yazıtlar bakımından zengin olması bölümün kutsallığı ile ilgilidir.

K19. Güney duvarının önünde bütün parçalar halinde bulunmuştur. Ayrıca dört panelin üzerinde yer almaktadır. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁴.

[...]ς μετὰ τῆς συμβίου μου Ῥηγείνης καὶ τῶν
τέκνων ἡμῶν ὑπὲρ
[εὐχῆς ἀπέδωκα ἐκ τῶν δωρεῶν τοῦ παντοκράτορος θεοῦ
τὴν σκούτλωσιν πᾶσαν
[τοῦ διαχώρου καὶ τὴν ζωγραφίαν.

Çeviri:

(.....) eşim Regeines ve çocuklarımızla birlikte yemini yerini getirmek için (yaptık). Yüce Tanrı'nın hediyelerini ve resimleri skoutlosislerin hepsine verdim¹¹⁵.

K20. 7. bölümün kuzey yarısında dağınık halde dört panelin üzerinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁶.

Αὐρ. Ὀνησιφόρο[ς] Σ[α]ρδιανὸς τῷ[ν] υἱῶν
μου ἐκ τῶν θε[?]οῦ [δωρεῶν ἐπ]οίησα τὴν εὐ[χ]ήν.

Çeviri:

Aurelius Onesiphoros, Sardis vatandaşı, oğlu ile (Tanrının hediyelerinden) yemini yerine getirdi.

K21. 7. bölümün kuzey yarısında dağılmış bir şekilde dört panel üzerinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁷.

[Α]ὐρ. Εὐφρόσου[ν]ος Σαρδιανὸς βουλ. ἐπλήρωσα τὴν
[εὐ]χὴν ὑπ[ὲρ] τοῦ ἐκγόνου μου Εὐφροσύνου.

Çeviri:

Aurelius Euphrosinos, Sardis vatandaşı, meclis üyesi, oğlu Euphrosinos'un adına adak olarak yaptı.

K22. 7. bölümün kuzey yarısında üç panel üzerinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁸.

[Μα]ρκελλ[ε]ῖνος ἈθαΓ[...Σα]ρδιανὸς ὑπὲρ τῶν ιδίων καὶ τῆς
ΤΕΤΡΑΦ[...]ΑΔΙΑΣ εὐχὴν ἀπέδω[κα].

¹¹⁴ IJO, II. 90; Kroll, 29; Petzl, 516; SEG, 51. 1646; Trebilco, 4.3.

¹¹⁵ Edwards, 2009: 814.

¹¹⁶ IJO, II. 91, Kroll, 30; Petzl, 517; SEG, 51. 1647.

¹¹⁷ IJO, II. 92, Kroll, 31; Petzl, 518; SEG, 51. 1648.

¹¹⁸ IJO, II. 93, Kroll, 32; Petzl, 519; SEG, 51. 1649.

Çeviri:

Markelleinos Atha(...), Sardis vatandaşı, ailesi adına ve [...?] adağa karşılık olarak.

K23. Güneyin sonunda kuzeyden ayrıldığı yerde, doğu koridorunda doğu duvarının önünde altı veya daha fazla panel üzerinde bulunmuştur. V. yüzyılın ortaları veya daha sonrası¹¹⁹.

[Ἰπ?]πάσιος β´ Σαρδ. μετὰ τῆς συν[βίου] ἅμα τ[αῖς ν]ίνναις ὑπὲρ εὐχῆς ἐσκοῦτλ[ωσ]α εἰς κόσμον τοῦ οἴκ(ου).

Çeviri:

Hippasios, Sardis vatandaşı, karısı ve teyzeleri ile birlikte yemini yerine getirmek için, koridorun süslenmesi için skoutlosise verdim.

K24. Bir önceki epigrafik kalıntıya benzemektedir. Bir panel üzerine beş veya daha fazla parça halinde bulunmuştur. 7. Bölgenin kuzey kısmında bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²⁰.

ὁ οὐτὸς Σαμουὴλ ὁ καὶ Ἰουλιάνος Ὑπαιπτηνὸς βουλ. [...]AKKO[...]ἐπ]ὲρ ἐ[υχ]ῆς [...]EMII[...]ἐπ]οίησα.

Çeviri:

Hypaipa vatandaşı Samuel, Iulianos olarak adlandırılır, yemini yerine getirmek için...yaptı.

K25. Doğru duvarının merkezinde parçalar halinde oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²¹.

]ναμεων ἅμα τοῖς τέκνοις?,]ἰων αὐτοῦ[,]των Ι[

Çeviri:

(Çocukları) ile beraber...

K26. 7. bölümde kuzey duvarının hemen önünde parçalar halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²².

[.....xp]υσο-

[χόος τ]ῆν εὐ-

[x]ῆν [ἀπὲ]δω[κ]α.

Çeviri:

...Kuyumcu, yemini yerine getirdim.

K27. Tek bir panelin üzerinde, doğu duvarının önünde ve güney duvarından önce parçalar halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²³.

¹¹⁹ IJO, II. 94; Kroll, 33; Petzl, 520; SEG, 51. 1650.

¹²⁰ IJO, II. 95; Kroll, 34; Petzl, 521; SEG, 51. 1651.

¹²¹ IJO, II. 96; Kroll, 35; Petzl, 522; SEG, 51. 1652.

¹²² IJO, II. 97; Kroll, 36; Petzl, 523; SEG, 51. 1653.

[Αὐρ. Ἑ]ρμογ[ένης Σ]αρδιανὸ[ς]

[βουλε]υτῆς [χρουσο]χόος

[ἐπλήρ]ωσα τ[ὴν εὐχ]ήν.

Çeviri:

Aurelius Hermogenes, Sardis vatandaşı, meclis üyesi, kuyumcu, yemini yerine getirdi.

K28. Oldukça zarar görmüş ve parçalı halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²⁴.

[...]PK[...]

[...]XA[...]

[...]των ἐποίη[σα]

[...]α καὶ του[...]

[...]KII [...]

Çeviri:

...Ben yaptım.

K29. Merkezde bulunan mozaik parçasının kuzey panelinde batı sınırı içinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın ikinci yarısında¹²⁵.

[Εὐχὴ] Εἰλασί[ου].

Çeviri:

Eilasio'nun adağı.

Apsis Bölümü

Apsis bölümünün merdivenli yapısı ve bir çeşit mini amfi tiyatroyu andıran oturma sıralarına sahiptir. 70 kadar insana oturma imkânını vermektedir.¹²⁶ Şehirde yaşayan yaşlı Yahudilerin buradan ibadeti takip ettiği düşünülmektedir¹²⁷. Apsisin zemininde bulunan tek parça mozaik işleme ve yazıt detayları ile diğer bölgelerdekinden ayrılmaktadır (Fig. 10). Şu an Mersin Müzesi'nde bulunan mozaik üzerinde kase içerisinden çıkan sarmaşık ve asma yaprakları motifleri bulunmaktadır. Kase ve üzüm yaprakları motifleri Yahudi kültüründe oldukça sık karşılaştığımız sembollerdir¹²⁸. Mozaik geometrik desenlere sahip olan diğer alanlardan, anlatıya sahip olması açısından ayrılmaktadır. Mozağin tam ortasında çember çelenk içerisinde bir eski Hellence yazıtta dikkat çekicidir.

¹²³ IJO, II. 98; Kroll, 37; Petzl, 524; Trebilco, 4.4.

¹²⁴ IJO, II. 99; Kroll, 38; Petzl, 525; SEG, 51. 1654.

¹²⁵ IJO, II. 66; Kroll, 7; Petzl, 492; SEG, 51. 1632.

¹²⁶ Seager, 1972: 426.

¹²⁷ Hachlili, 1998: 74.

¹²⁸ Yahudi nümizmatikği üzerinden bahsi geçen motiflerin kullanımını takip edebiliriz bkz. Romanoff, 1942: 1-15.

K30. Apsiste bulunan mozağin merkezinde çelenk ile çevreli halde bulunmuştur. MS IV – MS V. yüzyıl¹²⁹.

Φλάβιοι

Στρατ[ον]εικι-

[α]νὸς [κ]αὶ

[Σ]ύφορ[ο]ς ὁ-

[π]ερ εὐχῆ-

ς.

Çeviri:

Flabioi Stratoneikianos ve Siphoros adağı yerine getirdi.

K31. Uzun bir yazıt biçiminde tasarlanmış olmakla birlikte apsisin geneline dağılmış halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹³⁰.

[...Σαρ]διανὸς βο[υλευτ]ῆς κὲ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ζήνων τὸν κόσμον τῆς σκουτλώσεως [ἐ]πλήρωσαν.

Çeviri:

[...] Sardis vatandaşı, meclis üyesi ve Zenon'un oğlu, skoutlosisin süslemesini yaptırdı.

K32. K31 ile bağlantılıdır. MS IV. yüzyıl son çeyreğinin öncesi¹³¹.

[... κὲ ἡ] σύμβιος αὐτ[οῦ]...τὸν κόσμον τῆς σκουτλώσεως [ἐπλή]ρωσαν.

Çeviri:

[...ve] onun eşi [...] skoutlosisin süslemesini yaptırdı.

K33. K31 ile bağlantılıdır. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹³².

φλ. Μ? [...]

Çeviri:

Flavius M?

K34. K31 ile bağlantılı. MS IV. yüzyıl son çeyreğinin öncesi¹³³.

[...]Ιάσιμος βοηθὸς τα[βλαρίου...]

Çeviri:

[...]asimos, arşivlerdeki asistan[...]

Diğer Yazıtlar (çok zarar görmüş, yeri değiştirilmiş, tam konumu belirsiz)

¹²⁹ IJO, II. 60; Kroll, 1; Petzl, 486; SEG, 51. 1626.

¹³⁰ IJO, II. 72; Kroll, 13; Petzl, 498; SEG, 51. 1635a.

¹³¹ IJO, II. 73; Kroll, 14; Petzl, 499; SEG, 51. 1635b.

¹³² IJO, II. 75; Kroll, 13-14a; Petzl, 501; SEG, 51. 1635d.

¹³³ IJO, II. 76; Kroll, 13-14b; Petzl, 502; SEG, 51. 1635e.

D1. 6. bölümün merkezinde ve 3. bölümün güney duvarından önce parçalar halinde bir panelin birleşmeyen iki bölümü biçiminde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi. MS V. yüzyılın ilk çeyreği¹³⁴.

[Κἀμὲ ὁ α]ὐτὸς Λεόν[τιος...]

Çeviri:

Yine Leontios...ekledi beni.

D2. Ana koridorun güneybatı köşesinden, oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur¹³⁵.

Φρα[...]

αὐ[τοῦ?...]

Çeviri:

Phra[.....].

D3. Tam yeri bilinmemektedir, oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹³⁶.

...]Σαρ[διανός...]

Çeviri:

Sardis vatandaşı.

D4. Sinagogun girişinde hemen yan tarafında iki tarafı kırık bir panel halde bulunmuştur. Büyük ihtimalle yeri sonradan değiştirilmiştir. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹³⁷.

...]ς Σα[ρδιανός...]

...εὐ]ξάμ[ενος...]

Çeviri:

Sardis vatandaşı, yeminden dolayı.

D5. Bu yazıt ana koridorun sonunda bulunan apsis bölümünde mor ve kırmızı renklerle boyalı halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinden önce¹³⁸.

Λε[ὸ]ντιος [με]τὰ τῆ[ς] συμβίου...τὴν ε]ὐχὴν.

Çeviri:

Leontios ve onun karısı...bir yemin.....

D6. Ana koridorun sonunda batı duvarında parçalar halinde oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinden önce¹³⁹.

¹³⁴ IJO, II. 100; Kroll, 39; Petzl, 526; SEG, 45. 1649.

¹³⁵ IJO, II. 101; Kroll, 40; Petzl, 527; SEG, 51. 1655(1).

¹³⁶ IJO, II. 102; Kroll, 41; Petzl, 528; SEG, 51. 1655(2).

¹³⁷ IJO, II. 104; Kroll, 43; Petzl, 530; SEG, 51. 1655(4).

¹³⁸ IJO, II. 114; Kroll, 48; Petzl, 535; SEG, 51. 1657(1).

¹³⁹ IJO, II. 115; Kroll, 49; Petzl, 536; SEG, 51. 1657(2).

Φιλομ[...]ΥΠΟΜΑΤ[...]

Çeviri:

Philom[?...].

D7. Ana koridorun sonunda doğu duvarında 6. Bölümün merkezinde parçalar halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyıl dolayları¹⁴⁰.

...]ροσ Κ[...] τὸ ἐ[ργ]ον το[ῦτο...ἐξ]άμε[νος ἐπο]ίησα.

Çeviri:

.....yemini yerine getirmek için (bunu) yaptım.

D8. Ana koridorun sonunda doğu duvarında beyaz mermerin parçası olarak bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreği öncesi¹⁴¹.

...τὴν] εὐχὴν[...]

Çeviri:

...bir yemin...

D9. Avlunun güneydoğu köşesinde oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹⁴².

...]ἰ πρεσ[βύτερος...

Çeviri:

...en yaşlısı...

D10-11. 10 numara ana koridorun doğu bölgesinde bulunurken, 11 numara ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından¹⁴³.

Εὐχ[ὴ]...

Çeviri:

..adağı..

D12. Apsis ve avlu bölümünde parçalar halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreği¹⁴⁴.

[... κὲ σύμβιος αὐτοῦ] Αὐρηλία ΕΝ[...]ΝΟΥΤ[... τὸν κόσμον τῆς σκουτλώ]σεως ἐ[πλήρωσαν].

Çeviri:

[...ve onun karısı] Aurelia En[... yaptırdı] skoutlosisin [süslemeyi].

D13. Sundurmanın altında bulunmuştur, büyük ihtimalle başka bir yerden gelmiş olabilir. MS IV – VI. yüzyıl¹⁴⁵.

¹⁴⁰ IJO, II. 116; Kroll, 50; Petzl, 537; SEG, 51. 1657(3).

¹⁴¹ IJO, II. 117; Kroll, 51; Petzl, 538; SEG, 51. 1657(4).

¹⁴² IJO, II. 118; Kroll, 52; Petzl, 539; SEG, 51. 1657(5).

¹⁴³ IJO, II. 127-128; Kroll, 61-62; Petzl, 548-549; SEG, 51. 1666-1667.

¹⁴⁴ IJO, II. 74; Kroll, 15; Petzl, 500; SEG, 51. 1635.

...|πρεσβ(ὑπερος)

Çeviri:

...en yaşlısı...

D14. İbadet alanının doğu tarafının güney? duvarında bulunmuştur. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁴⁶.

[ס]בִּירוֹס

Çeviri:

Severus.

D15. Tam konumu belirtilmemiştir. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁴⁷.

שלום

Çeviri:

Barış.

D16. Tam konumu belirtilmemiştir ve oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁴⁸.

יִיחִי־נָן

Çeviri:

Yohanan

D17. Tam konumu belirtilmemiştir ve oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁴⁹.

נָדָר יֵרָא

Çeviri:

Adak.

D18. Tam konumu belirtilmemiştir ve oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁵⁰.

כְּדֹר

Çeviri:

Adak.

¹⁴⁵ IJO, II. 75; Kroll, 75; Petzl, 562; SEG, 51. 1657.

¹⁴⁶ IJO, II. 105; Cross, 1.

¹⁴⁷ IJO, II. 106; Cross, 2. Barış kelimesi Yahudi Diasporası arasında İbranice metin olarak farklı bölgelerde kullanılmaktadır. Küçük Asya içerisinde Akmonia'da III ya da IV. yüzyıldan kalma örnek için bk. II: 170, Trebilco, 1991: 6.3. "Barış olsun İsrail'e ve Kudüs'e ve bu yere sonuna kadar".

¹⁴⁸ IJO, II. 107; Cross, 3.

¹⁴⁹ IJO, II. 108; Cross, 4.

¹⁵⁰ IJO, II. 109; Cross, 5.

D19. Bu yazıt Sinagog yapısının dışında bulunmuştur. Yine de Sinagog yakınında bulunması bir zamanlar Sinagogun içerisinde olması ihtimalini aklımıza getirmektedir. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁵¹.

אני שמריה בן ליהו
כתבתי

Çeviri:

Ben Elijah'ın oğlu Shemaryah, (bunu) ben yazdım.

Sinagog Dekorlarında Kullanılan Yazıtlar

S1. Batı duvarı ve N1 arasında sağdaki S3 ile S2 parçalarının arasında güney duvarının önünde parçalar halinde bulunmuştur. Yazıtın kenarlarında çiçek motifleri bulunmaktadır. MS IV – VI. yüzyıl dolayları¹⁵².

Καμὲ τὸ νομοφυλ[ά]κιον ὁ αὐ-
τ[ὸς] Μερμόνιος [ὁ]πέρ ὑγι-
ας [α]ὐτοῦ ἐσο[κούτλ]ωσεν.

Çeviri:

Ve yine Memnonios, sağlığına kavuşması (sebebiyle), skoutlosise verdi, bir de benim için, Nomophilakion.

S2. 1. bölümün merkezinde apsis bölümüne yakın ana koridorun önünde bulunmuştur. Yazıtı asma yaprağı eşlik etmektedir. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵³.

[...]
[...]
ὁπέρ [ὕγιας ..εὐχῆς?]

Çeviri:

...Sağlığına kavuşması veya yemin?...

S3. Sundurmanın sonunda güneyde tek parça halinde bulunmuştur. Yazıt Torah metinlerine atıf yapmaktadır ve o dönemki geleneği yansıtmaktadır. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁴.

Εὐρὼν κλά-
σας ἀνα-
γνώθι
φύλαξον.

¹⁵¹ IJO, II. 56; Cross, 6.

¹⁵² IJO, II. 129; Kroll, 63; Petzl, 550; SEG, 46. 2368; Trebilco, 4.12.

¹⁵³ IJO, II. 130; Kroll, 64; Petzl, 551; SEG, 51. 1673.

¹⁵⁴ IJO, II. 131, Kroll, 65; Petzl, 552; SEG, 43. 868; Trebilco, 4.11. Torah metinlerine yapılan vurgu olması gerekir.

Çeviri:

Al, aç, oku ve uy(koru).

S4. Koridorun köşesinde güneybatı duvarından önce iki panel halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁵.

Αὐρ.

Ἑρμογέ-

νης Σαρδ.

θεοσε-

βῆς ἐκ

τῶν τῆς

Προνοίας

εὐξάμε-

νος τὸ ἐ-

παμύ-

ξιον ἐ-

ποίησα.

Çeviri:

Dindar Aurelius Hermogenes, Sardis vatandaşı, İlahi Takdir'in hediyelerini, yemin (adak) için yedi kollu şamdanı (menorah) yaptım.

S5. Koridorun merkezine yakın N2 bölümüne gelmeden iki parça halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁶.

Αὐ[ρ. Συ]μεόνιος Σαρδια[νός]

Βουλ. μετὰ τῆς [συνβίο]υ τὸ ΔΙΑ[...]

KON εὐξάμενος [ἐποίησα?].

Çeviri:

Aurelius Simeonios, Sardis vatandaşı, meclis üyesi, karısı ile yemin için yaptı. Ben verdim....

S6. 1 ve 2. bölümün görece merkezlerine doğru, iki parça halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁷.

Ζή[νων]

εὐχὴν

ἀπέδωκα.

¹⁵⁵ IJO, II. 132; Kroll, 66; Malay, 200; Petzl, 553; SEG, 46. 1518.

¹⁵⁶ IJO, II. 133; Kroll, 67; Petzl, 554; SEG, 51. 1669.

¹⁵⁷ IJO, II. 134; Kroll, 68; Petzl, 555; SEG, 51. 1670.

Çeviri:

Zenon, yemin(adak) için yeniledi.

S7. Oldukça değerli bir menorahın üzerinde bulunmuştur. Ne yazık ki menorah parçaları dağılmış halde asıl büyük kısmı S2 ve S3 bölgeleri arasındaki güney duvarının önünde bulunurken yazıtın parçalarının bir kısmı kuzey duvarının önünde N4 ve N5 parçalarının arasında bulunmuştur.

Sinagog mimarisinin son dönemleri¹⁵⁸.

a. Σωκράτης [...το]ῦ οἴκου [...]

b. [...]ΣΙ[....γ]λύφου.

Çeviri:

a. Sokrates.....evin.

b. Kısmı okunamamaktadır.

S8. S2 bölümünün kuzeydoğu köşesinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁹.

Αὐρ.

Βασιλ-

εἰδης

ἀπὸ ἐ-

πιπρό-

πων.

Çeviri:

Aurelius Basileides, eski vali.

S9. 2. bölümün merkezinde bulunmuştur. Erken dönem sinagog yazıtlarından olduğu düşünülmektedir. MS III. yüzyılın sonları¹⁶⁰.

M[...]

ΕΠΙ[...]

ΑΙΝΑ[...]

ΤΙΠΥ[...]

Κὺ¹⁶¹. β[ορήθι.]

¹⁵⁸ IJO, II. 135; Krol, 69; Petzl, 556; SEG, 51. 167.

¹⁵⁹ IJO, II. 136; Kroll, 70; Petzl, 557; SEG, 51. 1672. Akmonia'da bulunan yazıtta Iulia Severa Yahudi olmamasına rağmen sinagoga yaptığı yardımdan dolayı yazıtta adı geçmektedir. Sinagog içerisinde ileri gelenlerin yazıtlarının olması onların Yahudi olduğu anlamına gelmez, fakat Yahudilerin şehir ya da bölgenin ileri gelenleri ile yakın ilişki kurduklarının göstergesidir bkz. CIJ, II: 766; Cities II: 559, IJO, II: 168.

¹⁶⁰ IJO, II. 137; Kroll, 71; Petzl, 558; SEG, 51. 1668.

¹⁶¹ Septuagint metinlerinde birçok defa vurgulanan κύριος ὁ θεός kavramının kısaltmasıdır.

Çeviri:

...Lord yardım.

S10. Parçalanmış halde sundurmanın güney ucunda ve girişin önünde, avlunun güney ve doğusunda bulunmuştur. Bu yazıtı değerli yapan üzerinde menorah sembolünün bulunmasıdır. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶².

Εὐχὴ Αὐ[ρ...]ίου [...]ΙΝ

Çeviri:

Aurelius'un yemini.....

S11. Avlunun güneybatı çeyrek dairesinde parçalar halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶³.

...]ὐπὲρ τε καὶ [τῶν θυγατέρ]ων τε καὶ ἀνδ[ρῶν..

Çeviri:

...kızları ve kocaları adına...

S12. 6. bölümün güney kapısından önce bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶⁴.

...ΜΙΤΗΝ ὁ α[ὐτὸς?....

Çeviri:

...aynı (bağışçı?)....

S13. 2. bölümün ortasında ve apsiste parçalar halinde bulunmuştur. Yazıtta menorah simgesi bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶⁵.

[...]ΩΝΤΙ[...]

[...]ο τοῦ Θ[εοῦ?]

[...]ων καὶ τ[...]

[Κυρί]ου βο[ήτου?...]Ν

[...]ΡΩ[...]

[...]ὸ ἔργον τ[οῦ]ο

[...] εὐλογία τ[...]

Κύρι[ε βο]ήθῃ τῷ οἴκῳ

τοῦ[τ]ω.

Çeviri:

...Tanrının?....

...

¹⁶² IJO, II. 138; Kroll, 72; Petzl, 559; SEG, 46. 1518.

¹⁶³ IJO, II. 139; Kroll, 73; Petzl, 560; SEG, 51. 1674.

¹⁶⁴ IJO, II. 140; Kroll, 74; Petzl, 561; SEG, 51. 1675.

¹⁶⁵ IJO, II. 142; Kroll, 76; Petzl, 563; SEG, 51. 1676; Trebilco, 4.13.

Lord'un yardımı? ile

...

...bu iş...

...kutsanmış...

Lord, bu eve yardım et.

S14. 2. bölümün ortasında parçalar halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶⁶.

[...]TOY

[...]Y

[...]

[...]

[...τὸ ἔργον]v to-

[v]to.

Çeviri:

...bu (iş)...

S15. Çeşmenin yaklaşık iki metre doğusunda, peristilin mermer döşemesi üzerinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶⁷.

Εὐχὴ ΜΑΡΙΑ

Çeviri:

Mapa'nın yemini.

Sonuç

Sardis şehri tarihin farklı dönemlerinde sosyo-ekonomik koşulları sebebiyle çekim merkezi haline gelmiştir. Kozmopolit yapının sağladığı özgür ortam Yahudilerin şehirde oldukça iyi örgütlenmelerine ve varlıklarını uzun yıllar korumalarına sebep olmuştur. Bu durumun en iyi örneklerinden birisi de sinagog yapısının varlığının korunmasıdır. Hem Roma İmparatorluğu'nun şehir yönetim biçiminin iyi anlaşılması hem de şehirdeki Yahudi varlığının yaşam koşullarının ve geleneklerinin, etkileşimin nasıl olduğuna yönelik çıkarımlar yapılabilmesi için sinagogun tarihsel değerini gözden kaçırmamalıyız. Özellikle Küçük Asya içerisinde elde ettiğimiz tarihsel malzemenin sinagog yapısı içerisinde elde ettiğimiz malzeme ile kıyaslanması daha doğru çıkarımlar elde etmemize olanak sağlamaktadır.

Dönemin Yahudi dini düşüncesinde insanların tanrının sözlerine uymamalarından dolayı lanete uğradıklarını ve lanetin bütün cemaatin üyeleri üzerinde etkili olduğunu görmekteyiz. “Yasanın Tekrarı” kitabının yazıtlarda

¹⁶⁶ IJO, II. 143; Kroll, 77; Petzl, 564; SEG, 51. 1676.

¹⁶⁷ IJO, II. 144; Kroll, 78; Petzl, 565; SEG, 51. 1677.

vurgulanması, ayrıca sinagog içerisindeki adaklarının olması, sağlığına kavuşan bir kişinin tanrının affına sığınması özellikle Phrygia Bölgesinde karşılaştığımız mezar taşları ile buradaki adak yazıtları arasında dini düşünce anlamında paralellik olduğunu göstermektedir.

Sardis şehrindeki Yahudi Diasporasının kentte oldukça fazla sayıda olduğunu sinagog yapısının büyüklüğünden anlayabiliriz. Yahudi cemaati etkin sayısı kendilerine dezavantaj oluşturmamış hatta şehir merkezinde yer alan sinagog yapısı ile şehrin sosyo-ekonomik hayatında aktif rol oynamışlardır. Bu durum için en güzel örnekler adak yazıtlarında bulunan kuyumculuk gibi meslekler, zamanla sinagog yapısının etrafında kurulan ticari mekanlar ile birlikte cemaatin üyelerinin ya da Yahudiler ile yakın temas kuran kişilerin yaptıkları adak yazıtlarında görebiliriz. Yahudi olmayanlardan da bağış alma ihtimali bulunsa bile Sardis şehri içerisindeki Yahudi varlığının halktan ve yöneticilerden destek aldığı söyleyebiliriz. Özellikle ibadet alanı içerisinde bulunan adak yazıtlarında meclis üyesi vurgusu dikkat çekicidir ve kent ile kaynaşmış yaşamlarının göstergesidir. Kaynaşmışlık durumu dillerine de yansımış Hellence baskın dil konumuna gelmiştir hatta Yahudiler Hellence ve Latince isimleri sıklıkla tercih etmeye başlamışlardır.

Sinagog ibadetine katılım konusunda Yahudi olmayanların durumu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Küçük Asya Diasporası inançlarından kopmadan pagan ya da Hristiyan komşuları ile iyi geçindikleri hatta kimi zaman onların kutsal günlerine katıldıkları düşündüğümüzde Yahudilerin ibadetlerini merak eden diğer inançtan insanların ibadete katılmasının önünde herhangi bir sınırlayıcı durumun olmaması gerekir. Hatta ilk dönem Hristiyanların sinagoglarda ibadet etmesi farklı inançlardan kişiler konusunda Küçük Asya Diasporasının daha esnek davrandığının göstergesi olabilir. Kadınların sinagog ibadetine katılması noktasında daha ileri görüşlere sahibiz. Sinagog mimarisi içerisinde kadınların ibadet edebileceği herhangi özel bir alan bulunmamaktadır. Ayrıca adak yazıtlarında yapılan aile vurguları, adağın birlikte yerine getirildiği düşüncesi ve Küçük Asya'dan elde ettiğimiz kadın sinagog lideri örneği kadınların erkeklerle birlikte ibadete katılmış olabileceği düşüncesinin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

Sinagog Yahudi yaşamı için merkezi konuma sahiptir. Yahudi cemaatinin örgütlendiği, sosyal etkileşim kurduğu, ekonomik gücü olan, okul olarak Torah metinlerinin ve Yahudi geleneklerinin öğretildiği merkezdir. Saydığımız tüm faaliyetler için Yahudi toplumu yaşlılarından yararlanmış, ibadetlerini yönetecek sinagog liderleri seçmiş, dindar Yahudiler kendilerini sinagoga adanmıştır. Hatta kimi aileler ön plana çıkarak sinagog ibadetinin devam etmesi ve kültürün korunması için çaba harcamış olabilir. Sinagog yapısını sadece dini merkez olarak kabul etmek doğru değildir. Sardis Sinagogu Küçük Asya Yahudilerinin yaşamının anlaşılmasına yönelik açılan bir kapıdır.

Kaynakça

- AKTÜRE, S., 2018. *Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ARRIAN, *The Anabasis of Alexander*, https://www.gutenberg.org/files/46976/46976-h/46976-h.htm#Page_47, son erişim tarihi: 11.02.2023.
- BELLEN, H., 1998. “Συναγωγή τῶν Ἰουδαίων καὶ Θεοσεβῶν”, *Die Aussage einer bosporanischen Freilassungsinschrift (CIRB 71) zum Problem der “Gottfürchtigen”*, JAC 8/9, ss. 171-176.
- BILDE, P., 1993. “The Jews in the Diaspora of the Roman Empire”, *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, 14/2, ss. 103-124.
- BLAKE, E., – EDMONDS, A., 1977. *Biblical Sites in Turkey*, Redhouse Press, İstanbul.
- BONZ, M., 1990. “The Jewish Community of Ancient Sardis: A Reassessment of Its Rise to Prominence”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 93, ss. 343-359.
- BONZ, M., 1994. “The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias: Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis?”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 96, ss. 281-299.
- BURKHARDT, N., 2014. “Uncomparable Buildings the Synagogues in Priene and Sardis”, *Journal of Ancient Judaism*, 5, ss. 167-203.
- CRAWFORD, S., 1990. *The Byzantine Shops at Sardis*, Harvard University Press, Cambridge.
- EDWARDS, J., 2009. “A Nomen Sacrum in the Sardis Synagogue”, *Journal of Biblical Literature*, 128/4, ss. 813-821.
- FINE, S., 2005. *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue*, Routledge, London.
- FOLGADO-ALVAREZ, M., 2018. “The Jewish Diaspora in the Roman Empire”. *EX NOVO*, 3, ss. 59-78.
- FREEMAN, C., 2005. *Mısır, Yunan ve Roma*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Yayınevi, Ankara.
- Greek New Testament* - SBL Edition, 2010. ed. Michael W. Holmes, Society of Biblical Literature and Logos Bible Software, Atlanta.
- HACHLILI, R., 1998. *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Brill, Leiden.
- HACHLILI, R., 2014. *Ancient Synagogues – Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, Brill, Leiden.
- HANFMANN, G., 1968. “The Tenth Campaign at Sardis”, *BASOR*, 191, ss. 1-42.
- HANFMANN, G. – Thomas, R., 1971. “The Thirteenth Campaign at Sardis 1970”, *BASOR*, 203, ss. 5-22.

- HANFMANN, G., 1972. *Letters from Sardis*, Harvard University Press, Cambridge.
- HANFMANN, G. – MIERSE, W., 1983 *Sardis: from Prehistoric to Roman Times*, Harvard University Press, Cambridge.
- HARLAND, P. A., 2013 *Associations, Synagogues, and Congregations: Claiming a Place in Ancient Mediterranean Society*, Fortress Press, Minneapolis.
- HARPER, R. P., 1968. “Tituli Comanorum Cappadociae”. *Anatolian Studies*, 18, ss. 93-147.
- HOMEROS, 2013. *İlyada*, çev. Azra Erhat - A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul.
- HORST, P., 1994. *Studies in Early Jewish Epigraphy*, ed. Jan Willem van Henten-Pieter van der Horst, Brill, Leiden.
- IOSEPHUS, 1957. *Jewish Antiquities*, çev. Ralph Marcus, Harvard University Press - LOEB, Cambridge.
- IOSEPHUS, *Jewish Antiquities*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0145%3Abook%3D20%3Awhiston+chapter%3D8%3Awhiston+section%3D11> son erişim tarihi: 16.02.2023.
- KAYA, M. A., 2005 “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, ss. 11-30.
- KAYA, M. A., 2019. *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- KRAABEL, A. T., 1979 “The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik”, *Halbband Religion*, ed. Wolfgang Haase, De Gruyter, Boston, ss. 477-511.
- KRAABEL, A. T., 1981 “The Disappearance of the God-fearers”. *Numen*, 28/2, ss.113-126.
- LAST, R., 2016. “The Other Synagogues”, *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period*, 47/3, ss. 330-363.
- LEVINE, L. I., 2001. “The First-Century Synagogue: New Perspectives”, *Svensk Teologisk Kvartalskrift*, 77, ss. 22-30.
- LEVINE, L. I., 2005 “Sardis”, *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, ed. Edward Kessler – Neil Wenborn, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 397-398.
- LEVINE, L. I., 2005. *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, Yale University Press, New Haven.
- MAGNESS, J., 2005 “The Date of the Sardis Synagogue in Light of the Numismatic Evidence”, *American Journal of Archaeology*, 109/3. ss. 443-475.
- MAREK, C., 2016. *In the Land of a Thousand Gods*, Princeton University Press, Princeton.

- MEYERS, E. M., 2012. "The Torah Shrine in the Ancient Synagogue", *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue*, ed. Steven Fine, Routledge, London, ss. 178-197.
- MITTEN, D., 1965. *The Ancient Synagogue of Sardis*, Committee to Preserve the Ancient Synagogue of Sardis, New York.
- ÖNGEN, S. – AYSAL, N., 2017. "Malzeme ve Rengin Dili: Mermer Kaplama Tekniği Skoutlosis ile Giydirmeye", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 20, ss. 24-32.
- RAJAK, T. – NOY, D., 1993. "Archisynagogoi: Office, Title and Social Status in the Greco-Jewish Synagogue", *The Journal of Roman Studies*, 83, ss. 75-93.
- ROBERT, L., 1994. *Nouvelles inscriptions de Sardes*. Librairie d'Amerique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris.
- ROMANOFF, P., 1942. "Jewish Symbols on Ancient Jewish Coins", *The Jewish Quarterly Review*, 33/1, ss. 1-15.
- ROSENFELD, B. – MENIRAV, J., 1999. "The Ancient Synagogue as an Economic Center", *Journal of Near Eastern Studies* 58/4, ss. 259-276.
- RUNESSON, A. – Binder, D. D. – Olsson, B., *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E.*, Brill, Leiden, 2008.
- SCHALIT, A., 1960. "The Letter of Antiochus III to Zeuxis regarding the Establishment of Jewish Military Colonies in Phrygia and Lydia", *The Jewish Quarterly Review*, 50/4, ss. 289-318.
- SEAGER, A., 1972. "The Building History of the Sardis Synagogue", *American Journal of Archaeology*, 76/4, ss. 425, 435.
- Septuagint, 2019. Hendrickson Publishers-Brenton, Massachusetts.
- SEVİN, V., 2016. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- STERN, M., 2007. "Diaspora", *Encyclopaedia Judaica*, C 5, Detroit, ss. 637-643.
- STRABON, 2018. *Geographika*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- TACITUS, 1831. *History*, çev. Arthur Murphy, A.J. Valpy Printed, London.
- TÜRKOĞLU, İ., 2001. *Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- TÜRKOĞLU, İ., 2003. "Yahudi Geleneğinde Sinagog", *Toplumsal Tarih*, 112, ss. 10-17.
- VITRUVIUS, 2020. *De Architectura*, çev. Çiğdem Dürüşken, ALFA, İstanbul.
- <https://sardisexpedition.org/en/publications/kst> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 14.02.2023.

<https://sardis-images.s3.amazonaws.com/Archit/Syn-0125c.2021.09.06.png> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 18.02.2023.

<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/400954976> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 18.02.2023.

<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#bema-or-baldachin> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 18.02.2023.

<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#wall-decoration-in-the-forecourt> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 18.02.2023.

Kısaltmalar

CIJ II	Frey, J. B., <i>Corpus Inscriptionum Iudaicarum II</i> (CIJ), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Roma, 1936.
Cities II	Ramsay, W. M., <i>The Cities and Bishoprics of Phrygia II</i> , Clarendon Press, Oxford, 1897.
Cross	Cross, F. M., “The Hebrew Inscriptions from Sardis”, <i>The Harvard Theological Review</i> , 95/1, 2002, s. 1-19.
IJO II	Ameling, W., <i>Inscriptiones Judaicae Orientis II</i> (IJO), Mohr Siebeck, Tübingen, 2004.
Kroll	Kroll, J. H., “The Greek Inscriptions of the Sardis Synagogue”, <i>The Harvard Theological Review</i> , 94/1, 2001.
Malay	Malay, H. <i>Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum</i> , Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1994.
MAMA III	<i>Monumenta Asiae Minoris Antiqua III</i> (MAMA), ed. Josef Keil-Adolf Wilhelm, The Manchester University Press, Manchester, 1931.
Miranda	Miranda, E., “La Comunità Giudaica di Hierapolis di Frigia”, <i>Epigraphica Anatolica</i> , 31, 1999, s. 109-166.
Petzl	Petzl, G., <i>Sardis: Greek and Latin Inscriptions</i> , Harvard University Press, Cambridge, 2019.
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> (SEG) 40/45/46/51, Gieben Publisher, Amsterdam, 1993/1998/1999/2005.
Trebilco	Trebilco, P., <i>Jewish Communities in Asia Minor</i> , Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Ekler

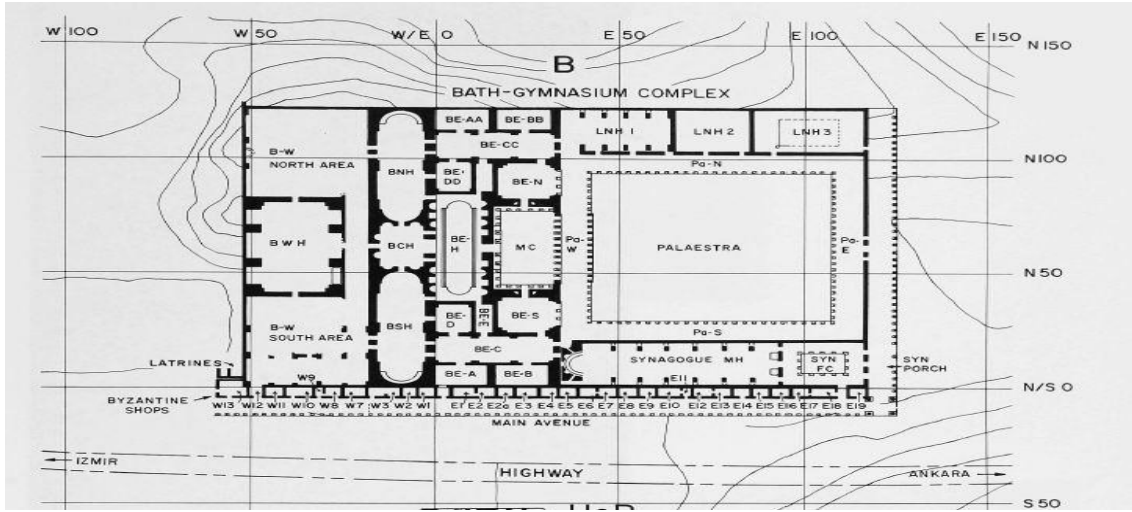

Fig. 1: Sardis Sinagogu'nun gymnasium ile gösterimi. (Hanfmann – Mierse 1983, fig 206.)

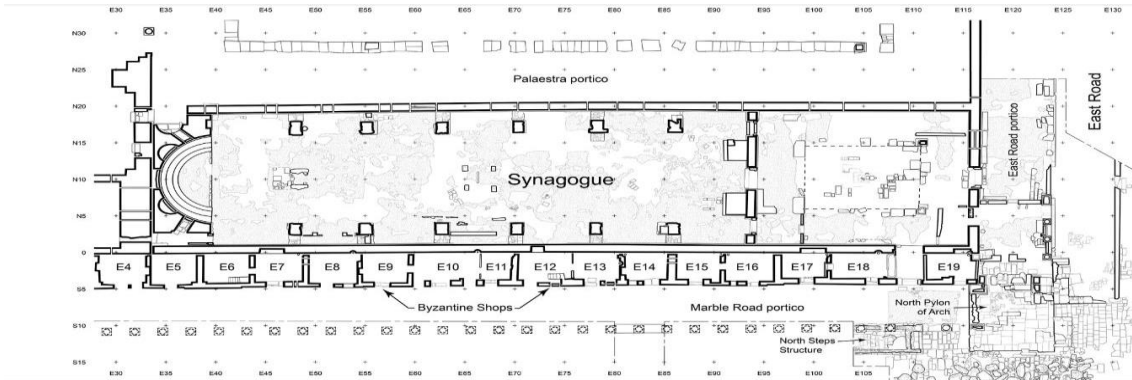

Fig. 2: Dükkanlar bölümü detay gösterim. (<https://sardis-images.s3.amazonaws.com/Archit/Syn-0125c.2021.09.06.png> Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

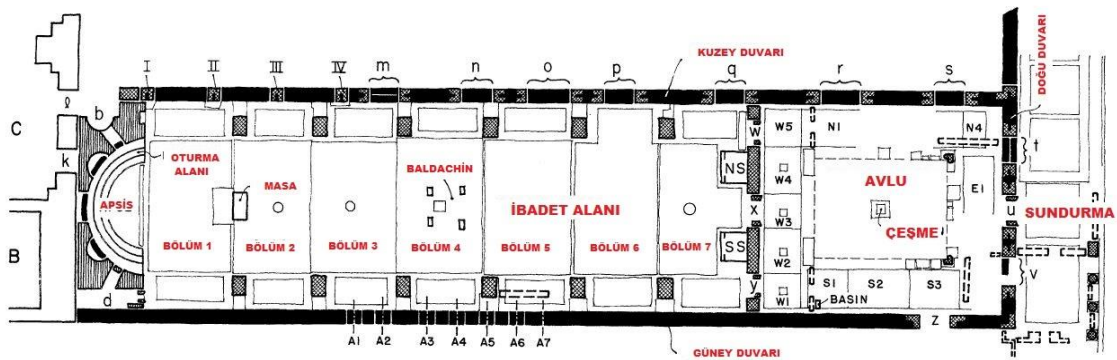

Fig. 3: Sinagog planı Türkçe uyarlaması detay gösterimi. (Seager 1972, s. 437.)

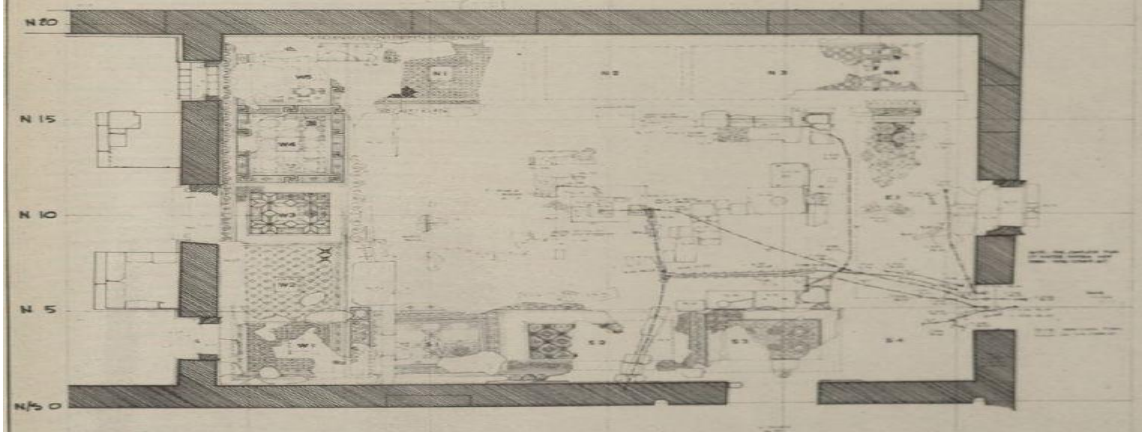

Fig. 4: Avlu bölümü detay gösterim. (Hanfmann, 1968, s. 23.)

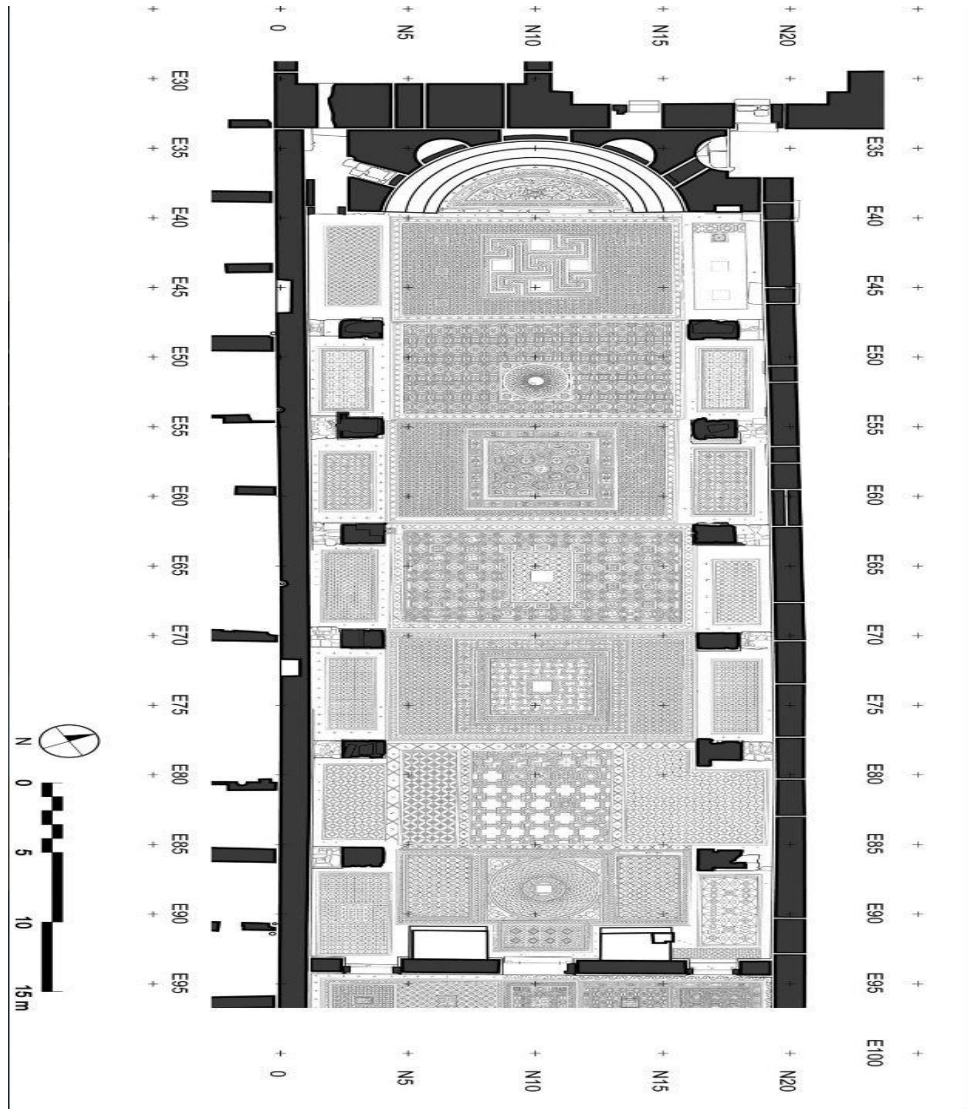

Fig. 5: Mozaiklerin bölümlere göre dağılımı.

(<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/400954976> Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

Fig. 6: Kartal, aslan, masa ve apsis görünümü.
(<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#bema-or-baldachin>
Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

Fig. 7: Güney duvarı skoutlosis görünümü.
(<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#wall-decoration-in-the-main-hall>
Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

Fig. 8: Menorah ve Torah sandığının konulduğu alanlar.

(<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#wall-decoration-in-the-forecourt> Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

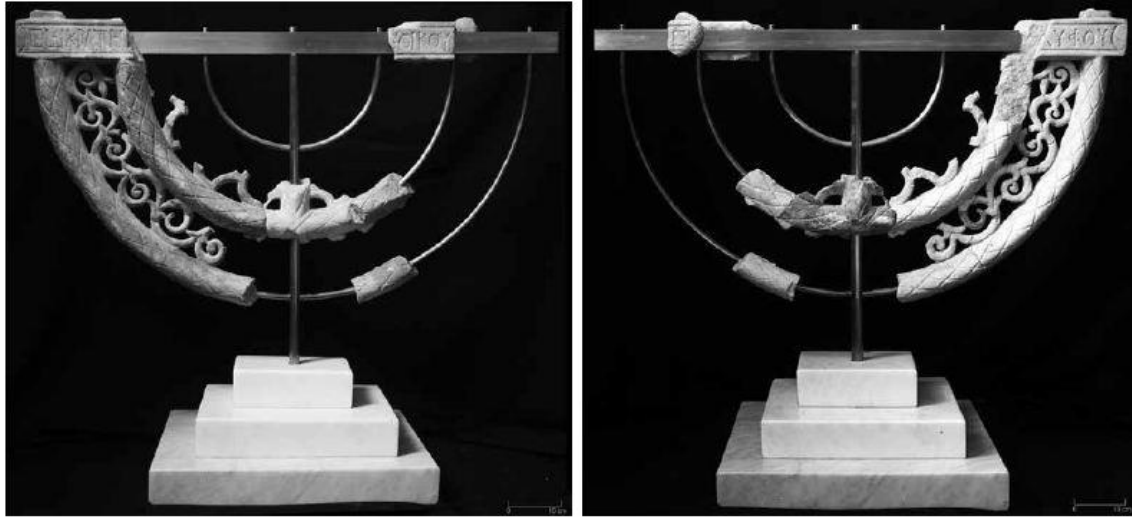

Fig. 9: Sokrates Menorah'ı. (Petzl 2019, s. 164.)

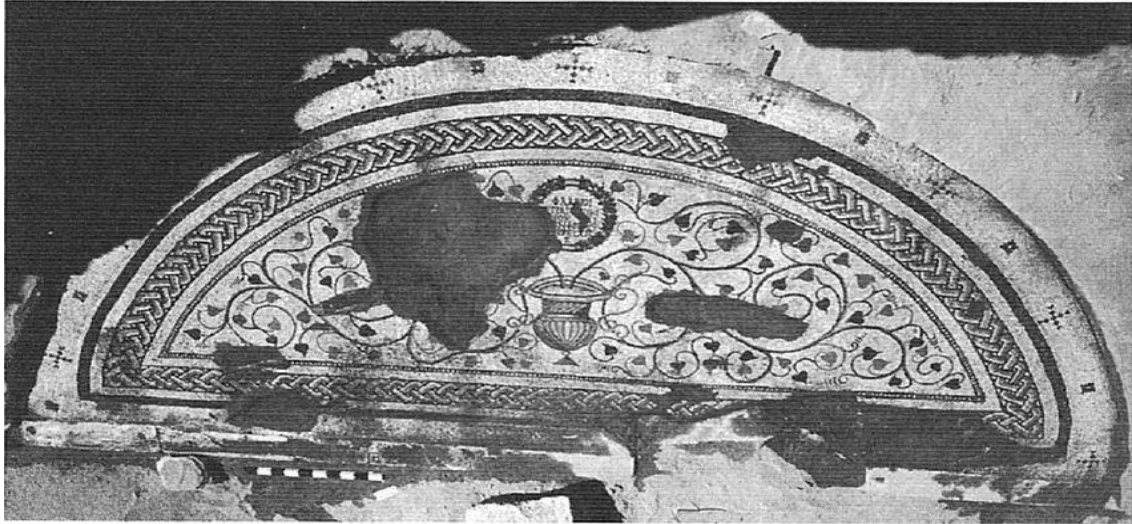

Fig. 10. Apsis mozaik anlatımı. (Kroll 2001, s. 60.)

Fig. 11: Menorah, lulav ve şofar. (Mitten 1965, fig 9.)